Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
август
11
суббота
№ 183 (14383)

1925 чылда үнделеттингтеге

Өртээ 3 кап.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ОРГАНИЗАСТЫГ БАЙДАЛГА ЧОРУДАР

Бо чылгы кандаашкын-биле холбаштыр республиканың көдээ ажыл-агыйында дыка берге байдал амгы үеде тургустунган. Ынчангаш 74 муң гектар тараа база 44 муң гектар мал чеми культураларны, азы чазын тараан культураларның 48 хуузун үндүр бижээн. Дыка улуг шөлде чайгаар үнген сиген база одар-белчиир кандаашкынга таварышкан. Эң ылангыя Кызыл, Таңды, Улуг-Хем, Каа-Хем районнарының совхозтарында байдал берге.

Шак мындыг бергелер туруп келген-даа болза совхозтарның, агроүлетпүр каттыжыышкыннарының дыка хөй удуртукчулары мал чемин республиканың иштинден база оон дашкаартан-даа немей тыптынарының аргазын бодавайн, харын үнүп келген сигенни безин кезип, ажаап алырын саададып турар. Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы, Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг база «Хөндергей» совхозтар тарып олурткан картофелинче, ногаазынче барык сагыш салбайн, каапкан. Райкүүскомнар шак ындыг удуртукчулар-биле эптежип, шыңгыы хемчег хүлээтпейн турар. Мал чемин белеткээринче, ногааның оъдун аштап арыглаарынче совхозтар, райкүүскомнар-даа улусту эвилелдевейн турар. Амгы үеде ол чугула ажылче республиканың хоорайларының күш-ажылчы коллективтери база-ла кирбээн.

Шак мындыг ажыл-агыйжы эвес, сагыш амыр чоруктуң түңнелинде бо чылдың август 6-га чедир республикада хөй чылдыг сигенниң чүгле 60 хуузун ажаап алган, оон уламындан сиген белеткээриниң планы чүгле 10 хуу четкен. Оон аңгыда, 12,7 муң тонна сенажты, 4 муң тонна силосту база 800 тонна витаминниг сиген далганын белеткээн. А будук-бүрүнү чүгле Улуг-Хем, Каа-Хем Кызыл районнар эвээшти белеткеп алган.

Республиканың көдээ ажыл-агыйында мындыг аажок дүвүренчиг байдалды барымдаалааш, «Кандаашкынны ажып эртер, малга чем баазазын тургузар, мал кыштаглаашкынынга белеткел, 1990 чылда республиканың чурттакчы чонун картофель болгаш ногаа-биле хандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаалды хүлээп алган. 1990 чылда дүжүт ажаалдазын организастыг чорудар, бөдүүн база чулуктуг чемнерни белеткээринге бар курлавырларны бүрүн ажыглаар, мал кажааларын өй-шаанда белеткээр, мал чеми белеткээр цехтерни тудар болгаш чаартыр, фермаларга дериг-херекселдерни база техниканы септээр талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алырын Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң, улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнарының, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, совхозтарның удуртукчуларындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели негээн. Ол ышкаш малдың база куштуң баш санын эвээжетпес, хууда дузалал ажыл-агыйларның малын чем баазазы-биле хандырарынче онза кичээнгейни угландырарын айыткан.

Чер-черлерге барып, практиктиг дуза чедирер, кандаашкынның уржуктарын ажып эртер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ап чорудары-биле республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының харыысалгалыг ажылдакчыларындан — Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы А. З. Бахарев баштаан малга бөдүүн болгаш чулуктуг чем белеткээр, рапсты тарыырын организастаар, будук-бүрү чемни чыыр база соломонаж салыр талазы-биле бөлүктү; республиканың чурттакчы чонун картофель болгаш ногаа-биле хандырар талазы-биле бөлүктү Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының бирги оралакчызы И. Г. Лавриненко баштаар; Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы Б. Б. Бальчир чайлаглаашкынны база мал кыштаглаашкынынга белеткелди доозарын, малды семирти азыраар талазы-биле республика каттыжыышкынын организастаар, ол каттыжыышкынның ажыл-агыйларынга аныяк малды хүлээдип бээрин хандырар талазы-биле бөлүктү удуртур база Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң даргазының оралакчызы Д. Б. Шожат баштаан мал кыштаглаашкынынга кажаа-хораны белеткээр, мал чеми кылыр цехтерни эде кылыр, септээр болгаш тудар талазы-биле бөлүктү тургускан.

Дүжүт ажаалдазын организастыг чорудар, малды чем-биле хандырар болгаш мал кыштаглаашкынынга өй-шаанда белеткел дээш, дүжүт ажаалдазын организастаары дээш бөлүктерниң кежигүннери, райкүүскомнарның, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарының даргалары, совхозтар директорлары тус хууда харыысалгалыг болурун айыткан.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде тургустунган онза берге байдалды барымдаалааш, ногааның бок үнүжүн аштап арыглаарынга, мал чеми белеткээринге, дүжүт ажаалдазынга ажыл кылып шыдаар бүгү кижилерни киириштирип, эвилелдээрин улус депутаттарының хоорай база район Советтериниң күүскомнарынга чөпшээрээн.

Мал чеминиң баазазын быжыглаары-биле 20 муң гектарга рапсты катап тарыыр, оон аңгыда, 30 муң тонна соломонажты, 6500 тонна будук-бүрүнү районнар аайы-биле хуваалда ёзугаар белеткээр дугайында Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарның база совхозтарның саналдарын чүүлдүг деп бадылаан.

Кан-халыындан бергедээн совхозтарга 1990-1991 чылдарның кышкы үезинде немей эмнелге-профилактиктиг эмнерни, чемге минералдыг немелделерни, карбамидти, чем фосфаттарын, премикстерни база микроэлементилерни үндүрүп бээрин «Тыва агрохандырылга» күрүне-кооператив каттыжыышкынынга республиканың Министрлер Чөвүлели дааскан. Оон аңгыда, Таңды, Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бии-Хем районнарның ажыл-агыйларынга 33 тракторну, 30 автомашинаны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни үндүрүп бээр деп шиитпирлээн.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйында мал продуктуларын көвүдедир сорулга-биле холумак чемнерниң рынок фондузундан чурттакчы чонга 1990 чылдың III кварталында 2550 тоннаны үндүрүп бээрин республиканың хереглекчилер ниитилелинге хүлээткен.

Мал чеми белеткээр бар 28 цехти бо чылдың октябрь 1-ге чедир септээрин, ноябрь 1-ге чедир С. Тока база ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Коммунизмниң херели», «Большевик», «Искра», СЭКП-ниң XXVII съездизи аттыг, «Совет Тыва», «Енисей», «Бүрен», «Ленинчи орук», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Шамбалыг», «Х Улуг хурал», «Ак-Туруг», «Күш-ажылдың хостуу», Т. Кечил-оол аттыг, «Октябрь 30 чылы», Карл Маркс аттыг, «Хемчик», «Өөк» совхозтарга чаа цехтерни тудуп, ажыглалга киирерин Агроүлетпүр эвилелге, «Тыва агросервис», «Тыва агрохандырылга», күрүне-кооператив каттыжыышкыннарга, «Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» треске, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарга дааскан.

Картофельди, ногааларны шынарлыг болгаш өй-шаанда ажаап алырын, оларны төтчеглеп хоратпазын, идегелдиг шыгжаарын улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарга хүлээткен.

«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкын «Сукпакта» 1000 тонна ногаа шыгжаар складты бо чылдың сентябрь 20-ге чедир ажыглалга киирер ужурлуг. Ол ышкаш чонну ногаа база картофель-биле четчир кылдыр хандырары-биле оларны республикадан дашкаар тыптынарын Агроүлетпүр эвилелге, Садыг министерствозунга, Респотребсоюзка дааскан.

Бистиң республиканың ажыл-агыйлары садар малды семиртиринче кичээнгей салбайн турарын барымдаалааш, республика каттыжыышкынын тургузары эргежок чугула деп, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели санаан.

Малдың баш санын кадагалаар, республиканың чурттакчы чонун эът аймаа-биле үзүктел чок хандырар сорулга-биле Мөңгүн-Тайгадан өске районнар хуваалда ёзугаар «Сукпак» биле «Тыва» совхозтарга кайызынга-даа ажыктыг кылдыр дугуруп-каш, 9840 баш, бирээзи-ле 80 кг. база оон-даа аар деңзилиг молдургаларны бо чылдың август—сентябрь айларда дужаарын Агроүлетпүр эвилелге, агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарга дааскан. Ынчангаш бо чылдың ноябрь 1-ге чедир үстүнде адаанывыс ийи ажыл-агыйга 11 муң аныяк бода малды семиртилгеге тургузу азыраар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл улуг. Амгы тургустунган байдалдың бергезин, харыысалгалыын угаап билгеш, мал чеми белеткээри, дүжүт ажаалдазы база кыштаглаашкынга белеткел талазы-биле хамык ажылдарны бедик организастыг байдалга чорудары негеттинип турар.

Тудут организацияларының ажылдакчыларын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тудугга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле **шаңнаары болза:**

Леонид Георгиевич **Байкаловту** — «Тыва тудуг комплект» тудуг эргелелинде тракторист-машинист.

Бюрээ Алдын-оолович **Кошкар-оолду** — Кызыл үлетпүр тудуг» тудуг эргелелинде дашчылар бригадазының бригадири.

Марат-оол Талай **Оюнну** — «Кызыл тудуг» тудуг эргелелинде дашчы.

Сергей Иванович **Шерстиевту** — «Тыва тудуг» каттыжыышкынның № 14 механизация эргелелинде автокран машинизи.

Вера Дүденовна **Ширимейни** — «Тыва тудуг» каттыжыышкынның № 48 тудуг эргелелинде маляр.

Чылбак Максырович **Хомушкуну** — «Кызыл тудуг» тудуг эргелелинде дашчы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 9.

Тудут организацияларының ажылдакчыларынга «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тывсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тудут ажылынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келгени дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты **тывсыры болза:**

Борис Игнатьевич **Алехинге** — «Тыва тудут» каттыжыышкынның № 48 тудут эргелелиниң начальниги.

Любовь Михайловна **Петрусевага** — «Тыва тудуг» каттыжыышкынның бажың тудар комбинадының хоютку-бетон кылыр белдириниң начальнигиниң оралакчызы.

Александр Томасович **Эльмояровка** — «Тыва тудуг» каттыжыышкынның № 14 механизация эргелелинде экскаватор машинизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 9.

Ш. Г. Алага, С. Д. Дагбага, Б. Б. Монгушка «Тыва АССР-ниң күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты **тывсыры болза:**

Шойгар-оол Герасимович **Алага** — улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазы.

Сергей Донгакович **Дагбага** — улус депутаттарының Мөңгүн-Тайга район Совединиң күүскомунуң күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитединиң даргазы.

Болат-оол Ыылдакович **Монгушка** — Чадааның № 1 ортумак школазының башкызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың август 9.

Мал чеминиң белеткели — хүннүң айтырыы

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ДИЛЕП ТЫВАР

Кыжын малдың күш-деңгилдези шырак, ажаалдазы эки болза, төрүттүнген чаш төлдү менди камгалап ап болур. Эрткен чылын Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхоз республикада ажыл-агыйлардан эң эвээш хемчээлдиг мал чемин белеткээн. Курлавыры төнерге, өске совхозтардан диленип, саттынар ужурга таварышкан. Ынчалза-даа кыш оларга өршээл көргүспээн. Чартык чылдың түңнели-биле шекпээржилер төрүүр чүс малдан 64 хураганны, 53 бызааны алган, а ол-ла үеде 1388 шээр болгаш 83 бода мал өлүп хораан.

Совхозтуң директору В. С. Томбулактан бо чайын ниитизи-биле сиген, мал чеми белеткээр бригадалар боттарының күжүн ажыглап тургаштың кайы хире чем-суурну тургузуп алырын айтырган мен.

—Чазын, чайын кааннаанындан үнүштүң өзүлдезинге агаар улуг салдарны чедирген. Сөөлгү чаъстар-даа аңаа дөгүм болбаан. Ынчангаш сигенниң дүжүдү чавыс. Чер ажылының тускай эртемниглерибиле үнүш-дүжүттү баш бурунгаар санадывыс. Совхозтуң шөлдеринден 2500 тонна сигенни, 3000 тонна силосту, 1000 тонна сенажты болгаш 250 тонна саваңны, 210 тонна хире витаминниг сиген далганын белеткеп ап болурунуң аргазы бар-деп, Виктор Сарыглаарович харыылады.

Бо сан-чурагайлар планнаттынганындан оранчок эвээш дээрзи билдингир. Бөгүнде мал чеминиң белеткели кандыгыл? Аңаа доктаамал ажылдаар 32 звенону тургускан. 104 кижи мал чеми белеткээринде кирип турар. Олар 105 тонна сигенни белеткээн. Аянгаты салбырында Эрес-оол Кууларга удурткан механизастаан звено 70 тонна сигенни мал чеми хүлээп алыр тускай комиссияга хүлээткен. Сиген кезилдезинде Михаил Аракчааның, Чечек Очурнуң, бөлериңде Алдын-оол Монгуштуң шалыпкын ажылдап турарын бригадир Мөге Хомушку мактаар.

Биче-Тейниң төп шаңында Дадар-оол Сарыгларга удурткан витаминниг сиген далганы белеткээр звенонуң кежигүннери агрегаттың мотору үрелгенинден үш хүн ажылдаваза-даа, кыска хуусаада 25 тонна далганны белеткээн. Сиген кажаазында сенаж салыышкыны киди түлүк. Оңгарда белеткел ажылын доосказ, бир тракторну тургускан. Сенаж кестирер ийи комбайнны болгаш сөөртүрүнге дөрт машинаны звено кежигүннеринге быжыглап, звено удуртукчузунга Борис Ооржакты томуйлаан. Сигенчи звенолардан Сандый-оол Сааяның, Борис Монгуштуң, Вячеслав Черлигештиң звенолары шылгарап, тус-тусту 12, 16 тонна сигенни белеткээн. Аянгатыдан пенсионер Сүрүң Саая, Биче-Тейден Эмер-Сарыг Күжүгет олар боттарының эки туразы-биле тус-туста беш-беш тонна сигенни дужааган. Сигенчилерге аъш-чем хандырылгазын багай эвес организастаан. Совхозтуң профэвилел комитеди социалистиг чарыштың негелдезин ажылдап кылгаш, түңнелин чеди хонуктап үндүрерин доктааткан.

Чединмшкиннер бар-даа болза, чеспестер база бар дээрзин айтыры чугула. Совхозтуң дирекциязы, көдээ Советтер күүскомнары шефче агитквартираларның чурттакчыларын, район төвүнде сес коллективтиң ажыл-ишчилерин хаара тудар турбуже, ажыл ам-даа шуудаваан. Чүгле районнуң культура килдизиниң шефчилери Аянгатыга чаа-ла барып, ажылдап эгелээн. Совхозтуң малчыннары, сарлыкчылары мал чеми белеткээринче ам-даа кирбээн. Эрткен чылдарда совхозтуң сигенчилери Аянгаты хемниң алаактары, кыйыглары, Көп-Кежиг болгаш чамдык машина-техника барып албас черлерниң сигенин кезип албайн турган. Совхоз директорунуң үстүнде айытканын ёзугаар алырга, чүгле чайгаар үнген сигенни планда көрдүнгенинден 940 тонна эвээшти кылыр дээни ол. Сигенниң дүжүдү багай, шоолуг эвес болган дээрзинге кымдаа маргыжып шыдавас. Ынчалза-даа бүгү-ле хемчеглерни, күштү чөптүг ажыглап тургаш, планны күүседип алырының аргазы бар. Шынап-ла, кышкы үеде малга тудумдаа сигенниң ажыы улуг болдур ийин.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозта механизатор Чымбалдай Бакаан арендатор болуп ажылдаарын хүлээнип алган. Кызыл-Дагда чүс гектар шөлдү суггарып, оон бедик дүжүттүг сигенни өстүргеш, кезип ажаарын күүседип кирген.

Ам чаагай өскен мал чемин кезип, ажаап, сараттап турар. Тракторунга сараат салыр херексел чугула апарган. Каш чыл бурунгаар октаттынган демир-дес аразындан херектиг кезектерни ол тыптынып алгаш, таарыштыр дуңзаалап, шагжалыг дерилгени белеткеп алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

1248 ТОННА

«Таңды сыны» совхозтуң сигенчилери бо чылын 2235 тонна мал чеми белеткээр планныг. Бо хүннерге чедир 1248 тонна мал чеми белеткеттинген. Сиген белеткеп турар звенолардан Роберт Чоодунуң удурткан бот-орулга-чарылгалыг звенонуң ажылы мурнакчы черде чоруп орар. 13 кижи составтыг бо звено 800 тонна сиген белеткээр планын 540 тонна чедире берген. Мурнакчы ажылдыг звено чооктa чаа 50 рубль-биле шаңнаткан. Сигенчилер Руслан, Радион Чоодуларның, Николай Сиилицмейниң, Омак Сандолдуң база оларга чаагай амданныг аъш-чемнерни белеткеп бээр повар Айланмаа Чоодунуң ажылын совхоз удуртукчулары үнелеп турар.

◎

ҮЛҮГЛҮГ

Ол-ла ажыл-агыйның тус-тус коллективтери ниитиниң малынга чем белеткеп бээр планныглар. Эрткен дыштаныр хүннерде ажыл-агыйның «Херел» ясли-садтың коллективи боттарынга көрдүнген сиген планын күүседири-биле ажылдап чораан. Ам дыштаныр хүнде көдээ Советтен 18 кижи Сарыг-Талга сиген белеткээр. Шак ынчаар организация бүрүзү боттарынга онаашкан мал чеми белеткежир планын ээлчеглежип тургаш, кылып боттандырар сорулгалыг. Районда септелге-техниктиг бүдүрүлге чери бо ажыл-агыйга 25 тонна мал чеми белеткээр даалгалыг. Бо хүннерге чедир олар 15 тонна мал чемин белеткеп берген.

◎

СҮҮЗҮНҮ ЧИТПЭЭНДЕ

Малчыннар мал чеминиң белеткелинге массалыы-биле киржип, боттарының ботидепкейин көргүзүп турар. «Таңды сыны» совхозтуң өшкү кадарчылары Владимир Багай-оол, Айдын-оол Кочанай, Олег Билчир олар Кара-Суг-Ооруу деп черниң девискээринден чайгаар үнген ногаан сигенни кезип, белеткээн. Өшкү кадарчыларының белеткээн сигени тус-тузунда 3-5 тонналар болган. Олар боттарының күжү-биле кылып алган сигенин кыжын анайларга чиртир кылдыр курлавырлап турары бо.

Дүвүреңчиг медээ

ХАЛАП БОЛДУВУС

Чаа-Хөлдүң төп одалга системазының ажылдакчылары мынчага дээр чангысдаа котёл белеткеп албаан. Ам мырыңай август ай үнүп келгенде безин үш суугу үжелээ үрелик. Артык кезектер чок. Даргавыс бир суугуга кезектер эккелген, көңгүс сыр өске болган. Ону та канчаар таарыштырар чүве билбес бис. Гайдуков дарга боду безин билбес. Хоорзалар база чок. Өртең хоорзаларны шуптузун адырып каапкан бис. Шойдан бүткен суугулар ам өңгек, карара берген турза-ла, турар.

Кыш соогу чоокшулаан — халап болдувус. Гайдуковтуң тып эккээр чүвези чок.

В. КОМБУ, А. ДАГБАЛАМА, С. ХУУРАК, Л. КУСКААЙЛЫ.
Ажылчыннар.

СЕНАЖ САЛЫРЫН КӨВҮДЕДИР

Бо чылын Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары 16200 тонна сигенни, 6000 тонна силосту, 4390 тонна сенажты белеткээр планныг. Мал чеми белеткээр сезонга ажыл-агыйлар өй-шаанда белеткенген. Июль 10-да «Бай-Тал» совхозта ийи, «Мурнакчы» биле «Тээлиде» бир-бир бригада (олар арендада) мал чеминиң белеткелинче кирген. Бо хүнде арендалыг 32 бригада, звенода 258 кижини хаара туткан. Оон иштинде 32 кижи хол кадыыры-биле ажылдап турар. Сигенчи коллективтерде 45 тракторну, сиген кезер 20 машинаны, 9 грабльди, 6 пресстекчини быжыглаан.

«Мурнакчы» совхоз хемнер, буга уннарында, алаактарда сиген кезер 25 кижини эвилелдээн.

Мал чеминиң белеткели районнуң бүгү ажыл-ишчилериниң херээ болур деп чүүлдү барымдаалааш, Тээли суурнуң күш-ажылчы коллективтерин совхозтарда быжыглаан, ынчангаш коллектив бүрүзү-ле 10-дан 20 тонна чедир сигенни белеткээр кылдыр хүлээлгелерни алган. Бо ажылды шапкынчыдары-биле районнуң агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкому биле АҮК чарыштың негелделерин ажылдап кылгаш, ону бадылаан. Чарыштың түңнелин он хонгаш-ла үндүрер. Аңаа дөрт шаңналды доктааткан. Бирги шаңнал — 300 рубль, ийигизи—200, а үшкү-дөрткү черлерни ээлээннерни 100-100 рубль база бир-бир хой-биле тус-тузунда шаңнаар.

Амгы үеде районда мал чеми белеткээриниң шалыпчы айы чоруп турар.

Август 6-ның медээзи-биле алырга, Бай-Тайгада ам 692 гектарны кескен, 938 т. сигенни сараттаан. Агаар багай болгаш бөлдүнмээн сиген хөй. Бир-тээ, ындыг болганда, сенаж салырын көвүдедири эргежок чугула апарган. Оон башка кезип каан сиген үрелир, ниити ажылдың темпизи саадаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Шөлдер болгаш фермалар продукци садып алырының чаа өртектери

Көдээ ажыл-агый продукциязын садып алырынга чаа күрүне өртектерин 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп тургузар дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели август 9-та хүлээп алган. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде элээн каш хевирниң продукцияларынга эвилел деңнели кылдыр ындыг өртектерни доктаадып тургускан.

Чазак тарымал тоорукка, чигир свеклазынга, хөвенге, лен продукцияларынга, таакпыга, сорттуг шай бүрүзүнге, малдың болгаш куштуң кол-кол хевирлеринге, сүтке болгаш сливкиге садып алыр өртектерни доктааткан. Ол өртектерни ортумаа-биле 32 хуу улгаттырган. Тараа культураларынга чаа өртектерни майда доктаадып тургускан турган.

Көдээ ажыл-агый продукциязының оон өске хевирлеринге болгаш чиг-этке садып алыр өртектерни кайы хире болдурарын эвилелдешкен республикаларның чазактары моон соңгаар доктаадып тургузар ужурлуг. Көдээ ажыл-агый-биле өске адырларның аразынга деңзигүүрлүг орнажылганы болдурарын челип алыры-биле ол өртектерни чыл санында эде көрүп турарының механизмин база баш удур көрген.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткаы күрүнениң садып алыр өртектерин үлетпүр продукциязының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң мөөннеп садар чаа өртектери болгаш тарифтери үндүрүг онаарында база страхованиеде өскерилгелер көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң бюджет-биле өске-даа харылзаалары-биле дүүштүртүнген. Ол чорук бот-орулга-чарылганың принциптеринге үндезилеп ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧАШТАРГА ДАМЧЫТКАН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң балансызынга турган дачалар суурЖугажын Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунче дамчыдар дугайында доктаалды республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Ук доктаал ёзугаар дачалар суурЖугажында бажыңнарны, тудугларны болгаш мебель аймаан дамчыдып бээр.

Ол хүлээништирилгени боттандырары-биле Министрлер Чөвүлелиниң, Улус өөредилге министерствозунуң, хоорküүскомнуң, хоорайның улус өөредилге килдизиниң ажылдакчыларындан комиссияны тургускан.

Дачалар суурЖугажын бо чылдың август 15-ке чедир хүлээдир. Ону хоорайның пионер лагери, чаштар, пионерлер бажыңнарының чаштарынга чайгы лагерь кылдыр ажыглаар.

Ук суурЖугашты моон соңгаар тудары-биле тускайлаттынган акша-хөреңгини болгаш дериг-херекселди ол лагерь ажыглаар кылдыр Улус өөредилге министерствозунуң балансызынче шилчидерин база доктаалда тодараткан.

Партийжи амыдырал

КОММУНИСТЕР — МУРНУКУ ОДУРУГДА

1990 чылдың бирги чартыында республиканың садыг организацияларының арaзында социалистиг чарышка Мөңгүн-Тайга районнуң хереглекчилер ниитилели тиилекчи болуп үнгеш, СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш комсомол обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаткан. Райпода партия эге организациязының секретарының оралакчызы Нина Доңгак-биле бистиң корреспондентивис телефон дамчыштыр харылзашкаш, оон элээн каш айтырыгларны салган.

— Бо чылдың бирги чартыында силерниң коллектив бараан саарылгазының планын ажыр күүсеткеш, республика чарыжынга бирги черни алган-дыр. Партия эге организациязы маңаа кандыг рольду ойнааныл?

— Партия эге организациязы, оон бюрозу ажыл-чорудулгазын партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин база коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидеринче угланган хемчеглерни план ёзугаар чорудуп турар бис. Партия хуралдарынга чугаалажыр айтырыгларны баш бурунгаар шилип ап, анаа белеткелди экижиткениндең хуралдарга тургускан айтырыгларга хамаарыштыр ханы анализти берип, шыңгыы шүүмүчүлелдиг чугаа болуп турар. Чамдыкта эрегейлей бээр, айтырыгже ханылап кирбес чоруктардан чайлаан. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Виктор Салчактың отчёдун хуралга дыңнааш, ажыл-агыйны эде тургузар дээш ооң бодунуң хууда киирип турар үлүүн, моон соңгаар чүнү кылырын тодарадып, орта хамааржыр коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң саналдарын, сүмелерин, шүгүмчүлелдерин алган. Ол ышкаш коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын мурнукузундан көвүдеткен. Бо болза коммунистерниң онаашкан ажылынга ээ-харыысалгазын бедиткен, ындыг болганда олар ажылчы чонну чугула хереглелдиң үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныры-биле хандырылгазын экижидеринче сагыш салыышкынын күштелдирген. Партия эге организациязының бүгү ажыл-чорудулгазы районнуң хереглекчилер ниитилелиниң коллективиниң чедиишкинниг ажылдаарын чедип алырынче угланган. Ындыг болганда районнуң эки ажылдаарынга ол улуг рольду ойнаан. Моон соңгаар-даа СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң садыг ажылдакчыларының мурнунда салган сорулгаларын боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни алыр бис. Амгы үеде партияның улуг шуулганының материалдарын пропагандалаар, өөредир ажылды чорудуп турар.

— Партия эге организациязының учёдунда 28 коммунист бар-дыр, ол дээрге улуг күш-түр. Оларның ажыл-ижиниң дугайында кысказы-биле таныштырып көрүңерем.

— Бистиң партия эге организациязының коммунистериниң хөй-нуруузу дааңган ажыл-ижинге ээ-харыысалгалыг, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг, амыдыралга төлептиг кижилер. Ынчангаш олар планныг онаалдаларын күүседир дээш шалыпчы ажылдап турарындан бердинген даалгаларны колдуунда ажыр боттандырып келгеннер. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң садыг ажылдакчыларының арaзында социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда коммунистер чоруп орар. Ажыл-агый магазини өскелерни мурнай аренда керээзинче шилчээн. Ооң садыгжылары коммунистер Болатмаа Салчак, Чанзаң Дүү-Дарый ажылдың чаа депшилгелиг аргазын багай эвес шингээдип ал турарындан планныг онаалдаларын ай, квартал санында доктаамал ажыр боттандырып турар. Коммунист Тамара Куланың удурткан № 1 хеп магазининиң коллективи хереглекчилерниң негелде-хереглелделерин хандырар дээш чогуур хемчеглерни алганындан күш-ажылчы маргылдааның негелделерин күүседип келген. Автомагазин чолаачы-садыгжызы коммунист Вячеслав Доңгак ак сеткилдиг ажылдап турарындан аңаа чижек-норма чиик. Райпо коллективинде өске-даа эки ажылдыг садыг ажылдакчылары эвээш эвес.

Хөй-ниитиниң чемненилгезиниң ажылдакчылары чонга төлептиг бараан болуп турар. Ында база-ла коммунистер үлегер-чижектиг ажылдап келгеннер. Коммунист Донар-оол Өшкү-Саарга удурткан столовая коллективи сөөлгү үеде ажылын сегиткен, ынчангаш бердинген даалганы ажыр күүседип турар.

— Коллективте коммунистер онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип, башкарыкчы ролюн көргүзүп турарлар-дыр. Партбюро оларның харыысалгазын, бот-идепкейин, башкарыкчы ролюн улам бедидер дээш кандыг ажылдарны чорудуп турар ирги?

— Партия эге организациязы, ооң бюрозу коммунистерниң ээ-харыысалгазын, бот-идепкейин, башкарыкчы ролюн бедидеринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Коммунистерни бүдүрүлгениң чугула участоктарында быжыглаан, партийжи даалгаларны улустуң билииниң, мергежилиниң аайы-биле берген. Удуртукчу коммунистерниң, партийжилерниң даандырган ажыл-херекти, партийжи даалгаларны канчаар күүседип, эде тургустунуушкунга хууда кайы хире үлүүн киирип турарының дугайында отчёттарын партия хуралдарынга дыңнап турар. Аңаа чедер-четпестерни илередип, моон соңгаар кылыр ажылды тодарадып алыры, ооң күүселдезин хынаары ажыл-чорудулганы экижидеринге идигни берген.

Коммунистер-биле хууда беседалажып турар бис. Ол болза ажыл-ишке, амыдыралга, хөй-ниитиниң херээнге хамаарышкан ажык чугаа болур. Улустуң харыысалгазын, идепкейин бедидеринге ол дузалап турар. Кижилерниң билиг-мергежили шыырак болган тудум-на олар онаашкан ажылын амгы үениң негелделеринге дүүштүр кылыр, ону барымдаалап көргеш, партия организациязы ажыл-ишчилерниң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезин экижидеринче сагышты салган. Ылангыя экономиктиг билиглерни чедип алыры улустуң чугула негелдезиниң бирээзи болу берген. Чүге дээрге аренда, бригада керээзинче шилчип турар амгы үеде ону билип алыры чедиишкинниг ажылдаарынга дузалаар. Экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин Виктор Салчак, Ламажык Көшкендей программа ёзугаар чорудуп келген.

Партбюро коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидери-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлериниң негелделеринге дүүштүр чорударының хемчеглерин ап турар. Партияның ат-алдарын, ролюн бедидери чүгле коммунистерден хамааржыр деп чүвени коллективте партия кежигүнү эштер билип турар, ынчангаш олар чүгле эки ажылдаар эвес, амыдыралдың хөй талалыг айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээр херекке идепкейлиг киржир күзелин, чүткүлүн илередип турар. Партия организациязы ону деткип, бодундан хамааржыр чүүлдерни кылыр.

Таан-оол ХЕРТЕК
беседалашкан.

«Дүжүт—90»:

АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Бо чылын чурттуң тараа шөлдеринде дүжүт кончуг чаагай болган. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң чоокта чаа болуп эрткен хуралынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш продукция садып алыр талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы В. Никитин дыңнадыг кылгаш, амгы үеде чурттуң тараа шөлдеринде 300 млн. тонна тараа ажаап алырынга белен кылдыр четчип быжа берген деп чугаалаан. Ынчаарга ажаап алыышкын үезинде болу бээр чидириглерни санаваска безин 260 млн. тонна арыг тараа ажаап алдынар ужурлуг. Мындыг чаагай дүжүт чоокку чылдарда чуртка туруп көрбээн. Ол тарааларны чогуур үезинде бүрүн ажаагаш, а шыгжап кадагалаар черлерге чедирип алыры — хүннүң эң чугула айтырыы.

Тараалаң черлерден кээп турар медээлерден алырга, чурттуң механизаторлары ол хире хөй тарааны боттарының күжү-биле, кыска хуусаа дугайын чугаалаваска безин, шуут ажаап ап шыдавас хевирлиг апарган. Ынчаарга дүжүт ажаалдазынга саадаашкын кайы хире улуг чидириге таварыштыра бээрин көдээ черлериниң чурттакчылары эки билир. Чурттуң ниити тараа шөлдеринге хамаарыштыр алырга, дүжүт ажаалдазынга амгы үеде бир хүн-не саадаашкын кылыр болза 2 млн. тонна тараа чедир алдынмайн баар деп специалистер санаан. Ол дээрге ээреп дүжүп калыр тарааның хемчээли-дир: хүнде-ле 2 млн. тонна!

Чурттуң тараажылары бо хүннерде багай эвес ажылдап турар. Көдээ ишчилер өстүрген дүжүдүн ажаап алыр дээш, уйгу-дыжын бодавайн, шөлдерде дүн-хүн чок ажылдап турар. Оларның ындыг янзылыг кызымак ажылының ачызында 22,5 млн. тонна тараа күрүне шыгжамырында кирген. Ол дээрге планның 25 хуузу болур.

Дүжүт ажаап алыышкынында чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар-ла хөй. Оларның эң чидии — механизатор кадрларның чедишпейн турары. Чуртта бар бүгү белен комбайннарның үштүң бир кезии аңаа турар, чүге дээрге оларны башкарып чорудар кижилер чок. Ооң ангыда артык кезектер, аккумуляторлар, дугуйлар база чедишпестеп турар. Ооң уржуундан муң-муң чүък машиналары аңаа туруп турар.

Кывар-чаар материалдар дугайы база-ла кончуг берге айтырыгларның бирээзи. ССРЭ-ниң Курхандырылга комитединиң даргазы П. Мостовой чурттуң бүгү девискээрлеринче ындыг чүүлдерни четчир хемчээлдиг-биле чорудуп берип турар бис деп хуралга чугаалаан. Ооң кайнаар барып турары шуут билдинмес боор турар. Бо айтырыгны чер-черде улус депутаттары сайгарып көөр болгаш ону шыңгыы контрольга алыр ужурлуг.

Бо хүннерде ногаа ажаап алыышкыны кончуг бергедээшкинге таваржып турар. Чүге дээрге ол ажылдың механизастаттынганы чүгле 21 хуу. Мооң мурнунда чылдарда ногаа ажаап алыышкынынга хоорай, суурларның чурттакчыларындан 700 муң хире кижи киржип, көдээ ишчилерге улуг дузаны көргүзүп турган болза, амгы үеде хоорай чурттакчыларындан чүгле 150 муң хире кижи шеф дузазын көргүзүп турар. Бо айтырыгны черле кандыр сайгарар үе келген. Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары шефчилерин манап чадааш, бүдүн-бүдүн гектар черлериниң ногаазын хөрзүнге холуштур андарып эгелээн деп медээлер база дыңналып кээп турар. Үлетпүр бүдүрүлгелери бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда шеф харылзаазын тудары шуут ойталаан. Партия органнары эрге-чагырга черлериниң ажылынга киришпестеп эгелээш, дүжүт ажаап алыышкынындан дашкаарлаан, а Советтер ам дээрезинде оларга тывыскан эрге-чагырганы эки ажыглап шыдавайн, ажаап алыышкын ажылдарын углап башкарып чадажып турар. Оон-даа өске четпестер хөй.

Бо бүгүнүң түңнелинде байлак дүжүттү өстүрүп алган хиревисте, хоорайларда болгаш чурттакчылыг черлерде ногаа, кат-чимис аймаа бо хүннерде кончуг эвээш кээп турар. Ногаа, картофель, кат-чимис-биле хандырылга чүге багайыл дээн негелде-хомудалдар чер болгандан кээп турар.

С. ТЕЛЕПНЕВ.
(СЭТА-ның корр.).

ФЕРМАНЫҢ ИШЧИЛЕРИ

◆

ЧУРУКТАРДА: Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының мурнакчылары. Сарыглар Марина ол фермада — аныяк саанчы. Көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу. Зоотехник эртемниг. Ол 32 санныг аныяк казыраларны саап турар.

Ол-ла фермада тракторист Георгий Коптелов бодунуң башкарган «молдурга» трактору-биле мал кажааларының иштинче кирип халды бээр. Кыжын кажааларже мал чемнерин дажыглаар. Кыжын-даа, чайын-даа ооң кылыр ажылы үзүлбес.

Терских Владимир Иванович Туранның бо сүт-бараан фермазынга инектер кадарып, 36 чыл болган. Районда эң-не көвей малдыг ферманың муң ажыг инээн эки одарлыг черлерже ол кадарып үндүрер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
фотолары.

◆

НҮГҮЛ-ДҮР

Төп болгаш чамдык область, край солуннарында үнүп турар чаңгыс талалаан, оон туржук Тываның адын баксырадырын оралдашкан чүүлдерни «Шын» солунда сойгалап эгелээнин деткип тур мен. Ооң чижээ, август 8-тиң болгаш 10-нуң хүннеринде парлаттынган чидиг материалдар. Аңаа бодумнуң үнүм кадып, дараазында бодалымны илереттим.

Республиканың үндезин чурттакчы чонунуң элдепсинишкинин, харын-даа килеңин төп болгаш чамдык солуннарда материалдар доюлдурган. Национал айтырыгларны шиитпирлээрде моон соңгаар нарын байдалды болдурбазы-биле үстүнде адааным солуннарда парлаттынган чүүлдерниң ылап шынын тывары-биле мону истеп хынаар комиссияны РСФСР-ниң прокуратуразы тургузар ужурлуг деп саналдыг мен. Хынаттынмаан материалдарны солунга парлаан буруулуг кижилерге кеземче харыысалгазын онаар херек.

Ынчангаш бо чүүлүмге мындыг саналды киирип тур мен. Бирээде, массалыг информация чепсектерин ажыглап алгаш, тыва чонну хөйнүң мурнунга базымчалап дорамчылаан дээш, ийиде, ССРЭ-ниң улустарының арaзынга национал өжээннежиишкинни сагыштыы-биле өскүткени, үште, тыва чонну нүгүлдээни, дөртте, ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның улустарының арaзында байдалды нарыыдадыр бодаан политиктиг семээшкини, бешде, ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның КАК органнарынга болгаш КАК-тың кызыгаар шериглеринге бүзүревейн барганы дээш Ольга Липчинскаяга кеземче харыысалгазын хүлээдир.

Национал онза эргелерни суртаалдап, бир нацияның чонунуң эрге-ажыын өске бүгү нацияларның эрге-ажыктарынга удурланыштырганы, меге медээлер ажыглап алгаш, «Комсомольская правда» солуннуң эт-алдарын баксыратканы дээш Сергей Кузьминге база кеземче харыысалгазын онаарын негеп тур мен. Бо чүүлүмнүң бир хоолгазын РСФСР-ниң прокурору Н. С. Трубинче чоруттум.

Бюрбю ЧАМЬЯН.

НАЙЫРАЛДЫ ҮНЕЛЭЭЛИ

Кандыг-даа нацияның чону-биле бир дөмей, тыва улус найыралды аажок үнелээр, кээргээчел, дузааргак, биче сеткилдиг. Куш оглу каяа-даа ужар, кижи төлү каяа-даа чоруур дижирлер. Ынчангаш кайыын-даа келген чонун хүндүлээр, оларга дузалаарын кызар, барчогун харамнанмас чораан-нар. Ол бүгү чаагай чаңчылдарны улуг кижилер ажы-төлүнге өөредип, кандыг-даа кижилер-биле эп-найыралдыг чурттаарынга кижизидип чорааннар.

Амгы үеде ажык-чарлыг чорукту, демократияны соора ажыглаар, а туралаан-на чүвемни чугаалап чорууйн, ол мээң эргем-дир деп бодап чоруур хөй эвес санныг кижилер база бар. Ындыг кижилерни кижизидер, сургаар, өөредир, оон кедерезе — хемчег алыр ужурлуг эштер-даа, хөй-ниити организациялары-даа, ажыы-биле чугаалаарга, — идеология фронтузунуң ажылдакчыларының чон ортузунда үнү кошкап-ла бар чору ышкаш. Моон мурнунда чылдарда кандыг ийик: республикада болуп турар болуушкуннарны партия обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, республиканың Министрлер Чөвүлели бүрүн контрольда, холда алган, удуртуп баштаан турар ийик чоп! Ам ол ажыл дына кошкаан. Чижек кылдыр июнь 28-те Ленин аттыг шөлге болган митингини ап көрээли. Театр мурнунда шөлге ынча хөй кижи чыылганы ховар. Ол митингиниң дугайын солуннарга дыка хөйнү бижээн, радиога-даа чугаалаан, телевидениеге-даа көргүскен болгай. Ынчангаш оон дугайын биживейн, а ооң өске талазын чугаалаар бодаан мен. Ол митинг соонда, республиканың удуртукчулары телевидениеге-даа чүве чугаалааш, ону шын эвес эрттирген деп чугаалааннар. Ол шын-на харын, ону кым органзастааныл, кым чөпшээрел бергенил деп айтырыглар ол митинг үезинде-ле тургустунуп турду. Бир эвес республиканың удуртукчулары ону билбес болза, кым ону билирил, ынчаш? Ажыы-биле чугаалаар болза, СЭКП обкомунуң идеология талазы-биле ажылдакчылары ону бүрүн харыылаар ужурлуг деп бодаар мен. Бир эвес митингини эрттирерин чөпшээреп каан болза, ону болур-чогууру-биле удуртуп эрттирер турган. А ол митинг үезинде микрофон хунаашкан улусту көргеш, кижи шуут чаржына бээр чорду.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле нарын байдал республикада тургустунганы билдингир. Ол талазы-биле бистиң республика РСФСР-де дыка кошку черни ээлеп келгени мооң мурнунда чылдарда-ла билдингир болгай. А оон кандыг түңнел үндүргенил, ынчаш? Бо талазы-биле айтырыгның харыызы база-ла билдингир: кем-херек үүлгедикчилери-биле демисел кошкак, оларны шиидерде-даа дендии чымчак көрүп, «эттинип алгай аан, аныяк кижи-дир» дижир турганындан дээре түңнел чедип алдынмаан. Ол бүгү кем-херек үүлгедикчилери бажы эъттенип чорупчорупп, ам кандыг байдалга республиканы чедирип келген-дир, ону бодап көрээлиңер. Националдар арaзының харылзааларын баксырадырынга чедирип келгени олдур. Бо хире эки үеде чурттап келгеш, амыдыралдың чамдык бергелеринге ундараар, азы эмин эрттир чүве хөөредир, улус арaзынга хоп-меге чүүлдер чугаалаар чоруктар ам шуут хостуг апарганынга чон шын сеткилимден килеңнеп турар апарган. Республиканың малчыннарының байырлалы — «Наадым-90»-ның хуралынга чүве чугаалап тургаш, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшиниң мынча дээн сөстерин канчап сагынмас, бодавас боор: «Совет Эвилелиниң составында 45 чыл чурттап келдивис. Октябрь революциязы тиилээнден бээр 70 ажыг чыл болду. Мындыг магалыг үеде чурттап чораш, улам-на эки ажылдаайн, эки херектерни боттандырайн дээр туржук, чамдык кижилер националдар арaзының айтырыгларын чилиглендирер дээш бүгү чүүлдерни кылып турары канчап-даа шын эвес» — деп, ол чугаалааш, чер-черде аныктар арaзынче кирип, олар-биле ажылды чорударынче Наадымның киржикчилерин кыйгырган болгай.

Сөөлгү чылдарда националдар арaзының харылзааларында шынап-ла, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бары чажыт эвес. Оларны кижи бүрүзү билир-даа болза, ыттаппас, чүгле боттарының арaзында «чажыды-биле» чугаалажыр апарган. Дыка хөй айтырыгларны чедир шиитпирлевейн, «ол айтырыгны дарый шиитпирлээри берге, чоорту шиитпирлептер бис» дижип турувуста, чүвениң хөлү эртип, ол айтырыглар боттары-ла шиитпирлээрин негеп келгениинден чөпшээрелдиг-даа, чөпшээрел чок-даа митингилер, хуралдар эртип, аңаа шыңгыы айтырыглар салдынып турар апарганы бо. Чамдык айтырыгларны чижек-биле көргүзерге мындыг.

Автотранспорттуң, тудугнуң организацияларында, республиканың чамдык улуг бүдүрүлгелеринде удуртукчуларының арaзында тыва кадрлар чок, ында национал кадрларны белеткээринче, оларны ажылче депшидеринче кичээнгей кошкак деп айтырыгны шагда-ла хурал-суглааларга тургузуп келген. Ол айтырыглар шиитпирлеттинип чадап, ону чылзып-ла турган. Ынчап турда ол-бо черлерде чурум үрээшкиннери болуп, националдар арaзында харылзааларга таарымча чок чүүлдер болгулаан. Ооң чижээнге Хову-Аксынга-даа, Элегеске-даа болгулаан чурум үрээшкиннери хамааржыр, оларны шупту дыңнаан болгай бис.

Хову-Аксы суурга чоокта чаа ажылдым аайы-биле сурагжылап чорааш, ында болуушкуннарны бир янзы көрдүм. Чүл дээрге чон-биле ужуражып, чугаалажып, оларның бо болуушкуннарны канчаар көрүп, бодап турарын айтырган мен. «30 чыл дургузунда маңаа чолаачылап ажылдап келдим, ынчан бо комбинат безин ажыттынмаан чүве болгай — деп, күш ажылдың болгаш дайынның хоочуну, пенсионер Василий Семенович Максимов чугаалай-дыр. — Кандыг-даа нацияның төлээлери маңаа ажылдап турдулар, арaвыста ол-бо шуугажыр, сен орус, сен тыва дижир чүве шуут турбаан, аажок найыралдыг чурттап келдивис. Ам шуут аайын тыппас мен, харылзаалар баксыраан, орус дылдыг чамдык хамаатылар моон көжүп чорупп турлар. Ажыы-биле чугаалаарга, бо черге, бо черниң үндезин чону-биле кады үр чылдарда чурттап келген бистер, хоочуннар, ол-бо ылгажыр, ажылдап турган черин, бүдүрүлгезин каггаш чорупп турарларга таарзынмас бис, ынчаарга кайын боор. Эпчок чүве болган-дыр харын, аныктар арaзынга чүү болбас деп, ону ынча дыка өөскүткен херээ чүү боор. А чоруп турар улустарның арaзында колдуунда-ла маңаа үр ажылдаваан, ажык сүрүп келген кижилер хөй-дейдир. Шынап-ла, ажылдап турган бүдүрүлгезин, төрелзине берген чонун ындыг белен каапкаш баар кижилер найыралга төлептиг бе, ынчаш?

«Тыва кобальт» комбинаттың даг цегинге болган хуралга база барып олуруштум. Мооң мурнунда чылдарда бодап-даа көрбээним, дыңнап-даа чорбааным сөстерни аңаа дыңнаар ужурга таварыштым.

РСФСР-ниң бөлүк депутаттары ол ужуражылганы эрттирген. Ол делегацияның удуртукчузу Б. Т. Большаков Хову-Аксында болуушкуннарга хамаарыштыр чүве чугаалаан соонда айтырыглар-даа, саналдар-даа аңаа хөй болган. «Хову-Аксындан көжүп чорупп турар специалистерни ажылга арттырар талазы-биле чүге чугаа кылбайн турарыл?», «Орус дылдыг чурттакчылар чүге көжүп чорупп турарлары, чүге олар «десентер» бис дижип турарлары, оларны кым сывыртапканыл?», «Республиканың удуртукчулары Тывада байдал чогумчалыг деп Москваны чүге мегелеп турарыл?», «Хову-Аксынга дүвүрээзин эгелеп турда, маңаа келген удуртукчуларның аазаашкыннарындан чаңгыс-даа чүүл чүге боттанмааныл?» болгаш өске-даа хөй-хөй айтырыгларны улус депутаттарының ол бөлүүнге чон салган.

«Республиканың удуртукчуларының Тывада байдал чогумчалыг деп дыңнадып турганы шын эвес-тир, мында байдалды дүвүренчиг деп санаар апаар. Бо бүгүнү даргаларыңарга дыңнадыр бис, ооң соонда Б. Н. Ельцинге барып илеткеп чедер бис — деп, Борис Терентьевич Большаковтуң чугаазы ындыг болган. РСФСР-ниң Дээди судунуң кежигүнү С. А. Разумов комбинаттың даг цегиниң ажылдакчыларының мурнунга чүве чугаалап тургаш, буруулуг херекти чүгле тыва аныктар үүлгедип турар-дыр дээрзин чугаазынга 3-4 катап катаптаарга, эпчок-даа болур чорду, аңаа аныктар дыка таарзынмайн турдулар. Буруу оларда чок деп бодал менде чок, а ынчалза-даа аныктарны найыралче кыйгырар, сарыылдыг чорукче кыйгырар ужурлуг ол хире улуг ажылдакчы кижи чүгле ол черниң тыва аныктарын бактааш баарга база таарымча чок хире чорду.

Ол-ла кежээ Хову-Аксы суурнуң Культура ордузунга ол-ла улус депутаттарының суурнуң чону-биле ужуражылгазы эрткен. Аңаа орус-даа, тыва-даа националдыг чон саналдап, чүгле бот-боттарын хүндүлежиринин, мурнуку найыралды катап тургузарының дугайын чугаалап турдулар. Ылангыя Хову-Аксы суурнуң эмчизи Валентина Канчыыр-ооловна Күжүгеттиң чугаазын аңаа чыылган чон адыш часкап дыңнаан. «Кайы хире найыралдыг кады чурттап, ажылдап келген ийик бис. Ам көрүңер, хөй-хөй өг-бүлелер көжүп чорупп турлар. А хөй-хөй чылдарда каңналган найыралывыс шуут хей болганы ол бе? Ажылдап турган комбинадывыс специалистер чок артар чыгай берди. Эмчилер, башкылар база хөй-биле көжүп чорупп турлар. Уругларывысты кым өөредирил, чоннуң кадыкшылы дээш кымнар маңаа ажылдаарыл, ынчаш? Угаан-сарыылдыг болуп көрээлиңер, кым-даа, кымны-даа моон сывыртаваан болгай. Найыралывысты быжыглаалыңар».

Хүндүлээчел тыва чон. Белен амыдыралга өөренип калган, сагыш човаар чүвези чок, ада-иезиниң ажылдап алган акша-төгерии-биле чурттап орар, арагалаар, баш теңидер оът тыртар ийи-чаңгыс өөдежокпайларның уржуундан чаагай адывыс баксырап бар чор. Сөөлгү чаңгыс чижекти маңаа бижиир бодадым. Республиканың малчыннар Наадымынга чүс-чүс муң кижилер чыылган «Хүреш» стадионунга национал хүрешке «Начын» ат дээш тергиини солун маргылдаа болуп турда, арага ижип алган аныяк тыва оолдар бүгү чонну хүндүлевейн, ол чараш, солун байырлалдың төнчүзүн хөмүрертип каанынга келген чон аажок хомудаан. Кымнарыл ол? Оларның ат-сывы-даа дыңналбады. Бо хулиганзыг херек үүлгедиишкинни база-ла ыт чок артып каар бе? Оон база-ла келир чылын ол херек Наадым үезинде уламчылаар бе? Чонну дүвүредип турар айтырыглар-ла хөй. А харыы аажок саадап турар-дыр. Бо бүгүге доот, шын, тода харыыны Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчылары парлалганы дамчыштыр чонга дыңнадыры чугула деп бодаар мен. Чон оларга кандыг хемчег онаарын дыңнаксап турар.

Найырал. Бо сөс эң үнелиг, ону чүгле улуг үжүк-биле бижиир ужурлуг. Дайын-чааның чылдарында-даа, тайбың иштиң үезинде-даа чүгле найыралдың ачызында тиилеп үнүп чораан бис. Ону камгалаары, быжыглаары, аңаа улам чаа хевирни киирери бистиң шуптувустуң хүлээлгевис-ле болгай, эргим чонум.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Бөгүн— Күш-культуржунуң хүнү

Чоннуң кадыкшылы— ниитилелдиң байлаа

Республиканың профэвилелдериниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилели бодунуң профессионал байырлалы — Күш-культуржунуң хүнүн уткуп тура, элээн ажылдарны кылып чоруткан. Амгы үеде ниитилелде 40998 күш-культуржу бактаап турар. Спортчу секцияларда 23974 кижи хаара туттунган. Күш-культура коллективтериниң саны 611 четкен. Ында шупту 167 хостаткан кижилер ажылдап турар. Профэвилелдерниң ажыглап турары спортчу шөлдери 431. Ында доктаамал мага-бот сайзырадып турар кижилерниң хүнде-ле саны 3086 болуп турар.

Бичии болгаш элээди уругларның 3 спорт школазы бар. Кызылда, Мугур-Аксында, Хайыраканда спорт школаларының ажылы экижип орар. Көдээ черлерде спорт школаларының салбырлары ажыттынып турар. Ниитизи-биле 47 хостаткан тускай эртемниг специалистер 2180 өөреникчини хаара тудуп, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге өөредип турар.

Профэвилелдерниң ВДФСО ниитилели бир чыл дургузунда спорттуң 16 хевирлеринге янзы-бүрү маргылдааларны эрттирип келген. Республикада хостуг хүреш, ча адары база бокс спорту кол черни ээлеп келген.

Совхозтарда күш-культура болгаш спорт талазы-биле 56 методист ажылдап турар. Арткан 16 совхозта янзы-бүрү чылдагааннар-биле хостаттырган методистер чок. Совхозтарның удуртукчулары болгаш түс черлерниң профэвилел комитеттери чоннуң кадыкшылын быжыглаарынче кичээнгей салбайн турары үениң негелдезинге таарышпас.

Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге кадрлар айтырыы база материал-техниктиг баазаны сайзырадыры кол черни ээлээр. Бир дугаарында кадрлар айтырыынга доктаап, ону чедир шиитпирлевейн турарында кандыг чылдагааннар барын анализтеп көргүзер бодай-дыр мен. Сөөлгү үеде партия, совет, комсомол, көдээ ажыл-агый органнарында штаттарның кызырлып турарын билир бис. Бо айтырыг спорт ажылдакчыларында база берге байдалда туруп турар. Бо чылдың чыл эгезинде 18 хуу, чоокта чаа 25 хуу кызырылга болган. Ниитизи-биле 28 кижини кызырар ужурга таварышкан.

Ооң-биле чергелештир бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын талазы-биле база бергедээшкинде туруп турар. Албан организация, бүдүрүлге черлеринде, совхозтарда профэвилел комитеттери дадыывыр хавырарының хуузун чүгле 65 хуу күүсеткен. Профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнары боттарының бюджеттеринден күш-культурага болгаш спортка кирген дадыывырның чүгле 5 хуузун үндүрүп турар апарган. А чамдык профэвилелдер шуут акша бербестээн. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге түс черлерде ажылдап турар коммунист удуртукчулар спорт болгаш күш-культура ажылын билбес болгаш чоннуң кадыкшылынче сагыш салбайн келгени болур.

Ооң түңнелинде күш-культура, кадыкшылга ажылын чорудар, спортчу маргылдаалар эрттирер хамааны чок, шалың алыр акшага безин бергедей бээр таварылгалар бар. Ол ышкаш чыл дургузунда көрдүнген календарь планын ёзугаар эрттирер чамдык маргылдааларны кызырар ужурга-даа таварышкан бис. Ынчангаш ол маргылдааларның санын көвүдедири-биле зоналар аайы-биле эрттирип турарывыстың чылдагааны-даа ында.

«Урожай» спорт клувун тургусканы-биле чергелештир районнарда ДФСО спорт чөвүлелдер даргаларының шалыңын алырын түс черлериниң профэвилел черлери хандырар кылдыр шиитпирлээн. Ол ышкаш спортчу маргылдааларны эрттирерин спорт комитеттер-биле кады эрттирерин практикалап эгелээн.

Сөөлгү үеде семинарларның, билиг бедидер курстарның ажылы экижээн. Районнарда ДФСО чөвүлелдериниң даргаларын, тренерлерин өске-өске хоорайларның спорт баазаларынга өөредири чаңчыл апарган. Ол бүтүну дугуржулга ёзугаар чорудуп турар. Совхозтарның спорт талазы-биле методистериниң 3 хонук семинарын эрттирген бис. Ол ышкаш хостуг, тыва хүрештерге, хол, бут бөмбүүнге, бокс, шыдыраага семинарлар доктаамал эртип турар апарган.

Сөөлгү ийи-үш чылдарда спорттуң материал баазазын экижидер талазы-биле ажыл идепкейжээн. Спортчу тудугларга 1.5 миллион рубльди чарыгдаан. «Хүреш» стадиону, «Тайга» станциязында хаак баазазы, автобудурулге-биле кады кылган спорт комплекизи ажыглалга кирген. Районнар төптеринде болгаш көдээ суурларда тудуглар бо чылын ажыглалга кирер.

Ынчалза-даа чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар, кылдынмайн турар ажылдар хөй. Республиканың чамдык удуртукчулары спортчу кадрларны белеткээр талазы-биле хемчег албайн турар. Улус өөредилге министри Н. С. Конгар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга бо чылдан эгелеп Кызылдың башкы институдунуң «Биология болгаш күш-культура» факультединге 50 кижини хүлээп алырын аазааш, чүгле 25 кижини хүлээп алган. А башкы училищези күш-культура салбырын шуут хаап алган. Байдал мындыг турда, кадрлар кайын немежирил?

Чамдык черлерде спорт удуртукчуларының багай ажылдап турары-биле баскетбол, коньки болгаш чадаг-терге спорту сайзыравайн турар. Бо талазы-биле спорт федерациялары кандыг-даа ажыл чорутпайн турары хомуданчыг.

Күш-культураның болгаш спорттуң массалыг болбайн турарының бир чылдагааны удуртукчулардан кончуг хамааржыр. Олар боттары улусту баштап алгаш, маргылдааларга киришпес, чонну эвилелдевес. Эң ылангыя «Хүреш» стадионче шоолуг улус келбес. Орус чон шуут келбестээн.

Бир эвес удуртукчу кижи боду баштап алгаш, маргылдааларга киржип, коллективти хаара тудар болза, чурум-даа эки, план-даа күүсеттинип турар ийик. Коллектив кежигүннериниң аарыыр кижиниң саны эвээжээр апаар.

Ынчангаш күш-культура болгаш спорт Хоойлузунуң төлевилелин июль 20-де үнген «Советский спорт» солунга парлаан болгай. Ону кижи бүрүзү таныжар болгаш аңаа боттарының санал-оналдарын киирер боор деп күзээр-дир мен. Хоойлуну хүлээп алтар болза албан организация болгаш бүдүрүлге коллективтериниң удуртукчулары чоннуң кадыы дээш сагыш салыр боор дээрзинге бүзүрээр херек.

Чоннуң кадыкшылын экижидер талазы-биле хемчеглерни чүгле спорт ажылдакчылары эвес, удуртукчу кижи бүрүзү алыр ужурлуг.

Владимир БИЧЕ-ООЛ
Профэвилелдерниң ВДФСО Тыва область чөвүлелиниң даргазы.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

Кижини хевирлээринге таарымчалыг байдалды тургузарынга, ажылчы чоннуң кадыын быжыглаарынга ниитилел бүдүрүлгезинге оларның бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга, аныяктарны күш-ажылга болгаш Төрээн чуртун камгалаар кылдыр белеткээринге кол черни күш-культура болгаш спорт ээлеп турар. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди, профэвилелдериниң ВДФСО Тыва область чөвүлели, «Динамо» спорт ниитилелиниң республика чөвүлели, «Трудовые резервы» бүгү-эвилел эки тура спорт ниитилелиниң республика чөвүлели, Кызыл хоорайның спорт чөвүлели болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери күш-культураны болгаш спортту эки чырыдар талазы-биле республиканың база районнар солуннарының редакцияларынга, телевидениеге болгаш радио дамчыдылгаларынга чогаадыкчы конкурсту чарлаан.

Конкурска солуннар редакцияларының, телевидениениң болгаш радионуң чогаадыкчы коллективтери, профессионал журналистер болгаш массалыг информацияның штаттан дашкаар авторлары, күш-культура болгаш спорт организацияларының ажылдакчылары база активчилери киржип болур.

Конкурстуң кол негелделери:

—күш-культураны болгаш спорттуң ниитилелге база ооң кежигүн бүрүзүнге ооң ажыктыының, ролюн идепкейжидерин, республиканың, районнуң, хоорайның, суурнуң амыдыралында күш-культура болгаш спорт айтырыгларының талазы-биле хөй-нитти калбак информацияны бээрин, чурттакчы чонну күш-культураже болгаш спортче бүгү тала-биле хаара тударын, ГТО-нуң Бүгү-эвилел комплекизиниң нормаларын шиңгээдип алыры болгаш туризмге идепкейлиг киржирин пропагандалаары;

— эки күш-культура болгаш спорт организацияларының, бүдүрүлге черлериниң, совхозтарның болгаш өөредилге черлериниң, аныяктар болгаш күш-ажылчы коллективтериниң күш-культура-кадыкшылга болгаш спорт ажылдарының янзы-бүрү методтарны ажыглап турарының талазы-биле арга-дуржулгазын солуштурары болгаш түңнээри;

— солуннарга чырыдарда, телевидениеге көргүзерде, радиога дамчыдарда республика иштинде болгаш районнарда, хоорайларда, суурларда, күш-ажылчы бүдүрүлге черлеринде, школаларда болгаш өөредилге черлеринде күш-культураны, спортту болгаш туризмни хөгжүдери-биле айтырыгларны көдүрген турар ужурлуг. Ол ышкаш кадрларны шилип тывар болгаш белеткээр, күш-культура болгаш спорттуң материалдыг баазаларын быжыглаар база тудар, спортчуларның мергежилин бедик деңнелге тургузар, күш-культура шимчээшкининге массалыг киржилгени организастаар айтырыгларны чоннуң нитти чугаалажыышкыннары н ч.е сүмелеп киирер ужурлуг.

Конкурстуң нитти удуртулгазын боттандырары-биле оргкомитетти күрспорткомитет чанында тургускан. Конкурстуң түңнелин чылда чаңгыс катап — Күш-культуржунуң хүнүнде үндүрер. Конкурска киириштирер материалдарны чогаадыкчы коллективтерге шиитпирлээш, журналистерниң эге организацияларының сүмезин ёзугаар оргкомитетке киирер.

Конкурска киириштирери-биле сүмелээн материалдарны чылдың-на июль 20-ден эрттирбейн оргкомитетке киирер.

Конкурстуң тиилекчилеринге бээр дараазында шаңналдарны доктааткан:

— республиканың болгаш районнарның солуннар редакцияларынга, телевидение болгаш радиога бирги шаңнал — 250 рубль, ийигизи — 150 рубль, үшкүзү — 100 рубль.

— журналистерге болгаш массалыг информацияның штаттан дашкаар авторларынга бирги шаңнал — 150 рубль, ийи ийиги шаңнал — 100 рубль, үш үшкү шаңнал — 75-75 рубль, беш мактал шаңнал — 25-25 рубль.

Конкурстуң тиилекчилеринге акша шаңналындан аңгыда, Тыва АССР-ниң күрспорт комитединиң хүндүлел бижиктерин болгаш тураскаал вымпелдерин тыпсыр. Ол ышкаш күш-культураны, спортту болгаш туризмни сайзырадыры-биле эки чырыткан чогаадыкчы коллективтерге, хоорай спорт комитеттериниң хүндүлел бижиктерин болгаш тураскаалдыг вымпелдерин тыпсыр.

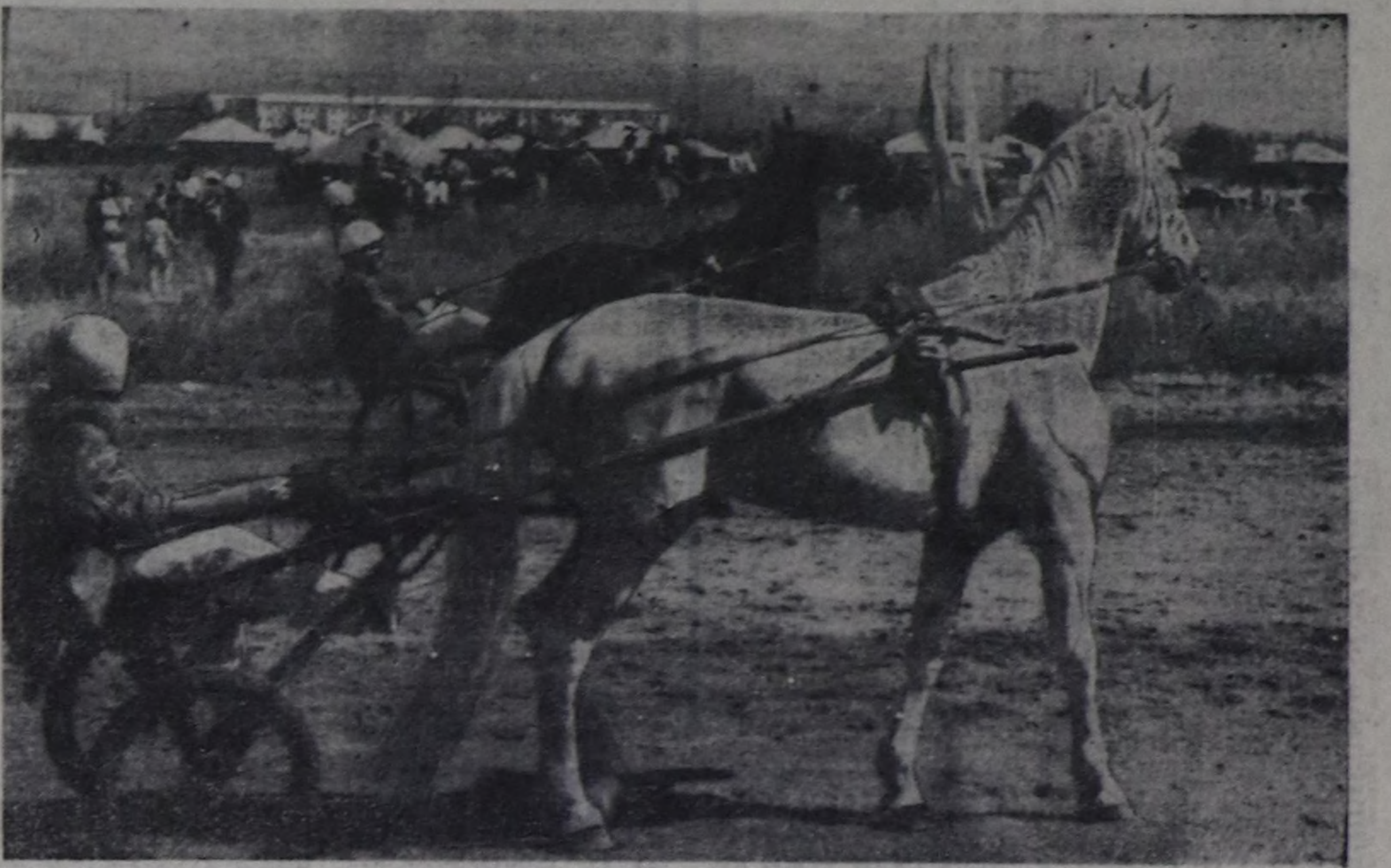

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Ак аът эртер-ле боор...» деп фото-чурумалы.

«ХҮРЕШ—СОНУУРГАЛЫМ»

Тыва чоннуң бурунгу шагдан бээр байыр-наадым болганда азы кандыг-бир ёзулал-йөрээл кылганда ыяап-ла эрттирер турган тыва хүрешти орус нацияльг, чолаачы мергежилдиг, ам Ак-Довурак хоорайда АТБ хоочуннарының бирээзи, 59 харлыг Владимир Иванович Крипанның сонуургалын, хүндүткелин чаалап апканын черле уктап билип алыры-биле ооң бодунуң хостуг үезинде, бажыңынга ужуражы бердим.

Ол элээн боданып, сактып олургаш, дараазында чүүлдү чугаалады: «Бодум Ыраккы Чөөн чүктүң Приморье крайда көдээ суурга төрүттүнген мен, өг-бүлевис хөй уругларлыг турган. Чажымдан тура, черле хүрешке ынак турдум.

Тывага, Ак-Довурак хоорайны чаа-ла тудуп эгелей бергенде, 1958 чылда келдим. Удавааңда хоорайга хостуг хүреш секциязын организастадым.

Ынчан секцияга Сүт-Хөлге 10 классты дооскан бо хоорайга ажылдаар дээш келген аныяк эр Дапыл Ооржак база бижидип кирип алган. Ол школаның үстүкү класстарынга турганш-ла, район чергелиг, харын республикага болган тыва хүреш маргылдаазынга киржип турган аныяк мөге кижи болду.

Дапыл Ооржактың бистиң секциявыска келгени, меңээ тыва хүрештиң мөгези болурунга канчаар-даа аажок улуг идигни берген. Ол мени тыва хүрешке өөреткен эң баштайгы тренерим. Аңаа кезээде өөрүп, чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш бо хүрешке ынак болурунга оруктуу ажыдып берген тренерим, башкым ол.

Ол үеден эгелээш, тыва хүреш мээң чарылбас «өңнүүм» болган. Бир-ле дугаарында, 1960 чылда Дапыл башкым мени Барыын-Хемчик районнуң малчыннар Наадымынга, тыва хүреш маргылдаазынга белеткеп эгелээн. Удавааңда болган Наадымга 64 мөгени салган. Мен аңаа шүүлдүм.

Мени республика Наадымынга киржип хүрежир мөгелерниң командазының составынга киирди. Элээн болганда, республика Наадымынга хүрештим. Ынчан шупту 128 мөгелер хүрешкен.

Чидиг демиселдиң түңнелинде, мен 2-ги черни ээлеп, үжүүр былаажтым, а Сарыглар Семис-оол шүүлдү.

Ам-даа маргылдаа, хүреш болурга үргүлчү көрүп, ылаңгыя аныяк мөгелерге арга-сүмени бере бээр-дир мен. Мээң хүрежип турар үемде Тываның Таңды районнуң Кочетово суурдан Юрий Кудрин дээр аныяк орус оол база хүрежип турду деп, хоочун мөге чугаазын мынчаар доосту.

Базыр МОНГУШ.
Башкы.

МӨГЕЛЕРГЕ РЕЙТИНГ ТЫПСЫР

Чоокта чаа Якутск хоорайга хостуг хүреш талазы-биле Бүгү-делегей маргылдаазы болган. Ол маргылдааның адын «Алдын куржаг» деп адаан. Аңаа МАР-ның, Венгрияның, Румынияның, Болгарияның болгаш АССР-лериниң, крайларының болгаш областарының мөгелери киришкен. Бистиң республикадан дөрт мөге хүрешкен. Оларның үжү шаңналдыг черни алган.

48 кг деңзиге бирги черни бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Новосибирск хоорайдан Борис Севенек алган. А бистиң мөгевис Орлан Монгуш үшкү черге төлептиг болган. Ооң аңгыда Маадыр Допуй-оол, Рэдик Наважап база чедиишкинниг хүрешкен.

Ол маргылдаа үш хоорай аразында чоруп турар. Келир чылын Кызылга «Азия төвү» шаңнал дээш хүрежир. Ооң соонда Улан-Удэ хоорайга болур.

Амгы үеде улуг-улуг маргылдааларга элээди оолдарга болгаш улуг улустарга рейтингини тыпсып эгелээн. Мөге кижи бүрүзү тускай рейтингини алыр. 1991 чылдан эгелеп рейтинг ёзугаар маргылдааларже чалаар.

Александр САТ.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Республиканың девискээриниң иштинге август 7 болгаш 8-тиң хүннеринде 51 кем-херек үүлгедиишкинни болгаш янзы-бүрү таварылгалар бүрүткеттинген, ооң 12-зи хуу өнчү оорлаашкыны, 8-и күрүне өнчүзүнүң оорлаашкыны, 3 хулиганнаашкын, 4 үптээшкин, мага-ботка кемдээшкин чедирер 4 чорук, бир күштеп, чазарлаашкын база чаңгыс орук-транспорт озал-ондаа болган. Шалыпкын истелгениң түңнелинде 6 кем-херек үүлгедиишкинниң дораан илереткен.

АВГУСТ 7

КЫЗЫЛ. «Реалбаза» автобус доктаар черге орус националдыг ийи билдинмес кижи 93-98 ТВЛ күрүне дугаарлыг хоорай автобузунуң мурнуку соңгазының шилин буза шапкан. Чолаачы Д. Ш.-Д. Сарыглар болгаш автобус иштинге чораан пассажирлер когараваан. Истелгени чорудуп турар.

Техниктиг хандырылга станциязының девискээринден 180 рубль түңнүг 2 машина дугуйларын оорлаан. Кызыл хоорайның чурттакчызы, 23 харлыг Эдуард Ховалыг туттурган. Үран чүүл училищезиниң общежитиезинден «Свияга» соодукчуну оор алган.

Хоорайның ИХК-зиниң дежурный кезээнге ийи билдириишкин кирген. Кузнецов кудумчузунда чурттап турар Г. В. Хаметованы В. Е. Дашков болгаш А. Я. Дашкова нешкилер эттээн, а Интернациональная кудумчузунда чурттап турар Н. И. Кураеваны В. А. Захаров дээрзи эттээн болуп турар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Ук районнуң девискээринге геологтарның автомашиназының кузовундан аъш-чем аймаан, рюкзактарны, идик-хепти база ТТ пистолеттиң, карабинниң октарын оорлаан. Истелге чоруп турар.

Кызыл-Мажалыкта район эмнелгезинге 00 шак турда, алдыы чаагы сыйык, баш мээзиниң хаашкынныг кемдээшкинниг 28 харлыг Василий Хомушкуну эккелген. Ону Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы 28 харлыг В. Д. Чускун кады арагалааш, алгыжып-кырышканының соонда, эттээн болуп турар.

АВГУСТ 8

КЫЗЫЛ. Гастелло аттыг парктың иштинге назы четпээн оолдуң «Альтаир» чадаг-тергезин былаап аппарган. Ол дугайын элээдиниң ачазы И. Я. Макаров дыңнаткан.

«Саян» универмагынга 11 шак үезинде платье оорлап чыткаш 16 харлыг А. Ооржак туттурган. Ол Таңды районнуң Краснояровка суур чурттуг, кайда-даа ажылдавайн турар.

Ангарский бульвар кудумчузунуң 10 дугаар бажыңының чанындан КамАЗ-5511 маркалыг 64-64 ТВЛ күрүне дугаарлыг машинаны оорлап мунган. Милиция ажылдакчылары ону Каа-Хем суурдан тыпканнар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Кызыл-Мажалыкта арага магазининиң чанынга 16 шак үезинде Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы Александр Ооржак үптеткен. 31 харлыг Э. Л. Саая туттурган. Ук суурнуң чурттакчызы М. С. Серен-Чимиттиң квартиразын оор алган.

КЫЗЫЛ РАЙОН. Черби суурда чурттап турар В. М. Пикуловтуң бажыңының хериминиң иштинге турган «Восход-3М» мотоциклдин дүне када оорлаан. Г. Күчүмей каразыттырып туттурган. Ол-ла суурнуң Советская кудумчузунуң 12 дугаарлыг бажыңының эжик шоочаларын үреп киргеш, 570 рубльди болгаш документилерин оорлаан. Кара-Хаак суурнуң 15 харлыг чурттакчызы Эрес Салчак туттурган.

Мария КУЗЬМИНА.

Суд залындан

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮҮШКҮН

Шамбалыгга болган кемниг үүлгедигниң киржикчилерин судтаан

1988 чылдың октябрьның 5-те «Шамбалыг» совхозтуң малчын өг-бүлези чиде берген деп чугаа республикага тараан болгай. Өг-бүлениң чиде бергенинче совхозтуң дирекциязы-даа, парткому-даа, көдээ Совет-даа сагыш салбаан. Машиналыг төрелдери Ак-Довурактан келгеш аппарган-дыр деп бодааш, шоолуг дүвүрээзин үндүрбээн. Херек кырында байдал өске болган. Биче-Шоол ховузундан бир кижи сөөгү тывылган. Хамык ужур оон эгелээн. Ол дугайында судту Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы чоруткан.

1. МАЖААЛАЙНЫҢ ДУЗАЗЫ

Ховуга мажаалай кылаштап чорааның кым-даа эскербээн. Тайганың ээзи хову черге кирип кээп, чемиш тып чиирин бодай берген. Чазыйлай берген үелерде аалдар коданынче кирип, божа-хойтпактыг доскаарларны, кажаада турган хаваннарны куспактап алгаш, чоруй баар деп чүвени аңаа таваржып чораан кижилер эки билир. Мажаалайның ындыг халдаашкыннары хөй удаа болган. А элезинниг черге келгеш, чиир чем дилеп турганын кым-даа көрбээн.

Кызыл хоорайның девискээри, Сукпак суурнуң дужунга, Биче-Шоолга адыг чазарлап кааны кижи сөөгү тывылганын республиканың солуннарынга чарлаан. Читкен кижиниң төрелдери административтиг органнарга ол дугайында база дыңнаткан турган.

Кажан адыг чазарлаан кижи сөөгү уштуп эккелгенде, ону таныыр кижи чок болган. Оолдуң төрелдери Барыын-Хемчик чурттуг улус болурга оларны чогуур органнар келдирткен. Читкен кижиниң акызы идик-хевинден танаан.

Кымыл ол? Канчап читкенил деп чүвени тодарадып эгелээн. Өлүрген кижилер кымыл? Оларны дилеп тывары белен эвес херек болган. Ынчалза-даа херек үүлгеткен кижилерни чогуур органнар тодараткаш, судтаары-биле шериг трибуналынче шилчиткен.

Октябрьның каан аяс хүннеринде «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Көк Түлүш кадайы Сүрүңмаа Түлүш, чуржузу Борис Ондар, күдээзи Анатолий Күжүгет оларны ГАЗ-24 маркалыг АОО-21 ТВ күрүне дугаарлыг «Волга» машинага олуртуп алгаш, кожаларында малчыннарга барып, арагалап чоруп турганы илерээн. Ол дугайында чугааны уламчылаар бис. Ам бирги болган таварылганы бижип көрейн.

1988 чылдың август эгезинде Көк Түлүштүң оглун улус боолап каапкан. Ону хөөржүдери-биле шеригде турган оглу Байлак Түлүшче телеграмма чоруткан. Турган кезээниң командириниң дужаалын ёзугаар 19 хонук шөлээ алган. Кезээнге август 22-де четкен турар ужурлуг. Ол аныяк сержант шериг дужаалдыг оол сентябрь 7-де чеде берген. Республика эмнелгезинден аарып турган деп справкалыг болган.

Бо чылдың июльдуң 10. «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының клуву. Ол бичии клубка кижилер хөй чыылган.

— Туруп көрүңер, суд кел чор! дээн үн олурган чонну тургузупкан. Шериг трибуналының төлээлери майор Алексей Иванович Макеев (судтуң даргазы), майор Владимир Анатольевич Лембик, прапорщик Григорий Никанорович Полевич — улус төлээлери. Судту ажыттынган деп чарлааш, когараан улустуң талазындан төрелдериниң нелбээнин барымдаалааш, судту соңгаарлаткан.

Ийи хүн иштинде судту кайы черге чорударының дугайында айтырыгны база шиитпирлеп турган. Кызыл районнуң «Мир» Культура бажыңынга эрттирерин чугаалашкан. Аңаа суд бодунуң ажылын уламчылаар аргалыг болган.

1988 чылдың август 23. Ол хүн бир кижиниң амы-тынынга дөрт кижи четкен. Херек канчаар болганыл? «Шамбалыг» совхозтуң малчыны Көк Түлүш Күжүгеттиң мотоциклинге артык кезектер тып алыр дээш хоорай кирген. Ол чораш Калинин кудумчузунда 46 дугаарлыг арага садыының чанынга пиво оочурлап турган Юрий Самданны Борис Ондар эскерип каан. Ооң эскерген чылдагааны болза Көктүң оглу Шолбанны боолап турда, Юрий Самдан ону көрген. Оон өжээн негеп алыр дээн күзел оларга төрүттүнген. Кымны дамчыштыр келдиртип алырыл дээн айтырыг тургустунуп келген. Бир эвес оларның кайы бирээзи Юрийниң чанынга чеде бээр болза, оларны танааш, Юрий келбес турган. Ам Юрийни таныывас кижи херек апарган. Ол дугайында Көк бодай шаап алган.

Бодунуң бажазы Александр Монгуштуң бажыңының даштынга келген. Александр гаражындан машиназын үндүрүп алгаш, бажың үнче көөрге, Көк, ооң оглу Байлак, чуржузу Борис Ондар уткуй кылаштажып олурган.

Көк Түлүш келгеш, дүү олурган дөрт кижини көрүп тур сен бе дээш салаазы-биле айыткан.

— Ийе, деп Александр харыылаан. Ак чүвүрлүг кижини эккеп бээрин дилээн.

Ол дилегни күүседири-биле А. Монгуш баргаш, чугаалажып олурда, оолдарның пиво ижип олурган эжиниң бирээзи кылаштап чоруй барган. Оон олурган ак чүвүрлүг кижизи база чорупкан. Ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген. Ам канчаар, бодунуң машиназын мунуп алгаш, арага садып алыры-биле садыгже чорупкан. Садыгга баргаш, демги кижини көрүп кааш, машинага олурарынче чалаарга, ында арага барын билгеш, олурупкан. А. Монгуш «Восход» кафезинге баргаш, хайындырган дагаа чуургазы, хлеб садып алгаш, Байлак биле Анатолий Күжүгетти олуртуп алгаш, Көк Түлүш-биле дугурушканын ёзугаар, аэропорт артынче аппаргаш, чедирип берген. Баштайгы өчүктерин ёзугаар алырга, ол оолду эттеп, шашкылап тургаш, «Волга» иштинче киир идипкен болуп турар.

Кажан суд үезинде А. Монгуш бодунуң өчүүн өскээр угландырып, боду шуут киришпээнин агартынган. Ынчалза-даа суд даргазы болгаш прокурор айтырыглар салып тургаш, баштайгы өчүүнче киир чыгап келген. Мындыг өчүк будалдырар херечилер эвээш эвес болган. Ол дугайында чугаалар моон соонда база таваржы бээр.

Судтуң чоруп турар үезинде баштайгы болган таварылгада 1962 чылда төрүттүнген Юрий Салчакович Самданны өлүргени илерээн. Ол херектиң удуртукчузу Көк Мөкүлчекович Түлүш дээрзи болган. Аэропорт артынга Юрийниң ийи холун, будун болгаш караан дуй шарааш, Биче-Шоол ховузунче чорупканнар. Бир-ле оңгарзымаар черге машиназын доктаадыпкаш Көк, оглу Байлак, чуржузу Борис Ондар оон үнгеш чорупкан. Ол үеде Күжүгетке Самданны кадартып каан. А Көктүң холунда монтирка бар. Күжүгет ону көргеш, демирдес одура шаап алыр дээн-дир деп боладым деп өчээн.

Күжүгет Самданны өлүрер дугайында машина иштинге чугааны дыңнаан хирезинде билбес кижи болуп, өчүктү чугаалап бербээн. Моон мурнунда ол херекти болгаш сөөлгү өг-бүлениң амы-тынынга четкенинге киришпээн мен деп хөрлеп турарын кижи кайгаар. Бо херектиң мурнунда Көк Түлүштүң өөнге барып, арагалап, херекти үүлгедиринге киржип, дугуржулганы кылып турганын Борис Ондар актыы-биле чугаалап турда-ла, хөрлеп, будулдуруп эгелээн.

Самданны машинаже киир сөөрткеш, шашкылап, кады хүлүжүп, будун шарып, караан дуй баглап турганын безин чугаалап бербээн. Ол боду Самданның амы-тынын камгалап ап болур турганын чугаалаан. Машинаның зажиганиe дүлгүүрү чок-даа болза, дорт кожуп алгаш чоруп болурун бодунуң өчүүнге сөглээн. Ынчалза-даа иштинде өске бодал барын будулдурган.

Кажан Көк Түлүш, Байлак Түлүш, Борис Ондар олар Юрий Самданны хөмер оңгарны белеткеп алганда ону чедип алгаш эккелген. Көк Юрийни монтирка-биле ийи талакы кулак дажыынче болгаш хавааанче тудускан. Ол барып дүжерге, Ондарны дужааган.

— Чоп тур сен, белен чүве ышкажыл. Шимчеш безин дивес, боскун одура шеливит.

Байлак доңгурактың бизин адыргаш, Ондарга туттупкан. Ол чыткан кижиниң боостаазын үзе шелипкен. Ол аразында Күжүгет дөң кыры бедик черден көрүп турган.

Күжүгеттиң чугаазы-биле алырга, баштай дөрт кижи турган. Канчангаш көрүптерге, үш кижи арткан. Бирээзи черде чыткан. Оон хөөп каапкаш, машиназынга олурупкаш, «Шамбалыг» совхозче чана берген. Өөнге келгеш, ол бүгүнү Көктүң кадайынга чугаалаан дугайында Ондар өчээн.

Көк Түлүштүң кадайы Сүрүңмаа ол дугайында кызыдыр хөрлээн. Мен ындыг чүве дыңнаваан мен дээш, чыры безин чырташ дивээн.

Юрий Самданның өлгениниң дугайында суд-эмчи эксперт мындыг түңнелди үндүрген. «Дириг араатан ооң чүгле иштин болгаш буттар эттерин чиш каан. Чүрээ аңаа болган. Бажынче каккан балыындан эвес, а боостаазын кескенинден өлген» дээн.

Ол хүн Көк Түлүш кандыг сорулга-биле Кызылга келгенин мынчаар тайылбырлаан. Бирээде, Байлакка ужуп чоруур билет садып бээр. Ийинде, Анатолийниң мотоциклинге артык кезектер дилээр. Ынчангаш ол ийи кижини алгаш, орук ара Ондарның бажыңынга келирге, Борис мен база дээш олурупканын чугаалаан.

Го баштайгы өлүрүкчү херекке Көк буруу чогун кызыдып турду. Чамдык айтырыгларга харыызын көрээлиңер.

— Самданны кым монтирка-биле какты?

— Кым-даа эвес.

— Самдан-биле чүү болду?

— Боскун одура кезип каан.

— Кым?

— Борис.

— Бористи чүге албададың?

— Чаш уругну-даа болза, печка изиг-дир, холуң ырат дээрге, алгаш чоруй баар ышкажык. Чүге чоруй барбааныл?

— Оглуңнуң өчүү-биле силерниң өчүүңер карыштак-тыр. Ол дугайында чүнү чугаалаар силер?

— Мен ону төрүдүп каан боордан башка, бистиң бажывыс ийи аңгы ышкажыл?

Көктүң бо харыыларынга зал аажок шимээргээн.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

(Уланчылыг).

Аяк шайны аартап ора...

Эрзин кыдыраажындан

ЭРГИП ЧОРААШ...

Тыва чонум эргип чораашт,
Сүттүг шайын аартап аар мен.
Тыва аътты мунупсумза,
Чүглүг куш дег ужа бээр мен.
Чоргаарал деп ыдыктыг сөс
Оруктарым уламчылаар.
Чонум эргип, кезип чораашт
Оран чуртум таныып чор мен.

ТЫНЫМ КЫЛЫП АЛЫКСАДЫМ

Будүү чажыт тейлер ышкаш,
Бүүрелчиннер хову дургаар.
Ыржым шөлдер удумзураан,
Ында-мында ышсыг агаар...
Саргыяк дег, бичии эвес,
Саргыл хову шөйүлбүшаан,
Чадаг базып чораан эвес,
«Чааш» хөлге маңнавышаан.
Чажыын чажып, судун сөңнеп,
Чалбарыгны эрги дивээн,
Кадаа чонум аразында
Хөглүг-омак чоруп тур мен.
Кижилерниң чоргааралы—
Кирер, үнер эжиинде деп,
Тыва чонум ыдык сөзүн
Тыным кылып алыксадым.

ДУРУЯАЛЫГ ШӨЛГЕ

Шынаадыва кирип ор бис.
Шыйлашкыннар арай элек.
Шартылаа-даа ырлап үнмээн,
Частың төнмээн үези илдең.
Ховар куштар—дуруяалар
Ховуда дөө чемнеп чорлар.
Хоорук бири кудараанзыг,
Хойган ышкаш ужуп унду.
Бойдус төлү —дуруяаның
Бодавыже салымы ыйнаан.
Чааскаан арткан хереэженниң
Чаштыг караан кээргеп көрген.

Монгуш ДОРЖУ.

ЭЛДЕПТИГ АЙТЫРЫГ

«Демир кылыглар» магазининге садып алыкчы келгеш, садыгжыдан айтырган:

— Эжикке ажыглаар магниттиг шоочалар бар бе?

— Харалаан, чок-ла болгай.

— Чажыт шоочалар бар эвес ыйнаан?

— Чажыттары база чок.

— Бөдүүн шоочадан көргүзүп көрүңерем.

— Ол чүнер боор, ындызы база чок.

— Ынчаарга силерде кандыг-даа шооча чогу ол ышкажыл?

— Силерге дузалаксаардыр мен, чок чүвени черле чүү дээрил ам.

— Кадаглар бар боор але?

— Кадаг база чок.

— Масканы черле садып алыр боор мен, аа?

— Маскалар база чок.

— Ызырар-кыскаштар кандыгыл?

— Чок

— Эгээлер?

— Соксап көрүңер, хүндүлүг садып алыкчы: бистиң магазинивиске чартык чыл дургузунда демирден кылган кандыг-даа херекселдер кирбээн...

— Садыглаар бараанынар чогу ол ышкажыл? — деп, садып алыкчы кылыктанган.

— Чогу ол-дур.

— Садыг чүге ажык турар чүвел, ынчаш?

— Элдептиг айтырыг айтырып тур силер. Канчап билбес силер: шооча чок чүве ышкажыл.

В. СЛЮСАРЬ.

ЧАСТЫРЫГ КЫЛГАШ...

— Петров, частырыг кылбышаан хевээр-ле силер бе, кай?

— Частырыг кылбас кижи каяа турар.

— Дүүн силерни үнер эжик аксынга тудуп алгандыр. Белен продукция үндүрүп чыткан-дыр силер. Ындыг ийикпе?

— Эскербейн, частырыг кылганым ол-дур.

— ОТК-дан силерге үргүлчү хомудаар-дыр: үрей кылыр-дыр силер.

— Дөрт даванныг аът безин будүрүүр ийик чоп.

— Ийи хүн прогулдадыңар аа.

— Чазыпкан-дыр мен. Дыштаныр хүннер келген деп бодадым.

— Че, ындыг-дыр, Петров. Ынчанмыже силерге шаңнал тыпсыр кылдыр киирген бис.

— Четтирдим

— Чүү дээш четтирерил? Частырыг болган ышкажыл.

М. ЛАРИЧЕВ.

КЫСКА ОДУРУГЛАР

Чалгаараанымдан үени өлүрүп турдум.

• • •

Өске кижи көгүдерге: артында-ла өске үн-биле ырлап турдум ышкажыл.

• • •

Мастерден ажыл-херек коргар, а үрей кылыкчылан...

Г. КОСТОВЕЦКИЙ.

ИЙИСТЕР, ИЙИСТЕР, ИЙИСТЕР...

Хары угда ийи болгаш үш кылдыр төрүттүнген кижилерниң саны бистиң чуртта 7 миллион чедип турар.

Дайын мурнунда Москвага ийистер институду турган. Оон ясли-садтан эгелээш, школа-интернатка чедир материалдыг баазазы шыырак турган. Аңаа ийистээр нелерни болгаш ийис уругларны шинчилеп, янзы-бүрү дуржулгаларны кылып, эртем ажылын чорудуп турган. Ол черниң ат-сураа делегейге нептереп, хөй чурттарның эртемденнери кээп эгелээн. Ол үеде ооң директору С. Т. Левитти болгаш институттуң хөй ажылдакчыларын мегe черге буруудадып, шын эвес шиитken. Ам биске ындыг черни катап тургузар үе келген.

Ам ийистер төптери хөй чурттарда ажылдап турар. Чижээлээрге, АКШ-та ийистер аваларының клубтарының национал организациязы тургустунган. Ооң 300 салбырларының кайызындан-даа ийистер авалары чогуур дузаны болгаш сүмени халас ап болур. «Ийистер» деп журнал база үнүп турар. А Огайо штатта ийистер хоорайы ажылдап турар. Аңаа чылдың-на делегейниң бүгү булуңнарындан ийистер чыглып, боттарының байырлалын эрттирип турар.

Москвада Владимир биле Анатолий Щербининнер дээр ийис эжишкилер чурттап турар. Кайызы-даа профессионал чурукчу. Оларның аттары—хуу автомобиль чогаадып кылыр конструкторларның аразынга кирген. Эжишкилер эрткен чылын 50-50 харлаан. Олар үргүлчү чаңгыс черге чурттап келгеннер. А ийис эжишкилер Ллойд Экри биле Флойд Елсверк Кларктар дөрт айлыында-ла чарылгаш чүгле 1986 чылда, 70-70 харлыг апаргаш, ам ужурашканнар.

1941 чылда Швейцарияга мадам Жуа ийис оолдар божаан. Олары бот-бодунга дөмейлешпес болган. Школага өөренип кээрге, чаңгыс классчызы немец Уоттер ийистерниң бирээзинге аажок дөмей болган. Сураглап кээрге, олар үжелээн чаңгыс хүн, чаңгыс эмнелгеге төрүттүнген болган. Эмчилер оолдарның шуптузунуң диштерин болгаш өске-даа сөөктерин, салааларының истерин шинчилеп, хамык анализин деңнештирип, пат болганнар. Оон Англиядан Арчибальд Макиндой деп эмчини чалап кээрге, немец оолдуң холунуң кежин демги ийис эжишкилерге салган — дөмей оолдарның кежи дораан экирий берген. Ынчангаш улгадып, өг-бүлеге чаңчыга берген оолдарны солуштурар, ёзулуг ада-иелеринге ижиктирер дугайында чарлыкты суд 1948 чылдың июль 1-де үндүрген. Эмнелгеге солуштурупкан болган.

Чаңгыс не бир ак, бир кара кештиг уругларны ийистээн таварылга бар. Ол уругларның ачазы ийи аңгы кижи болган.

Чер-делегей кырынга демдеглеттинген эң-не чолдак ийистер 1930 чылда Венгрияга төрүттүнген Матиус биле Бела Матиннер болган. Оларның кайызы-даа улгадып келгеш, чүгле 76 сантиметр чедир өскен.

Делегейге эң-не аар деңзилиг ийистер 1946 чылдың декабрьда АКШ-тың Каролина штатта Хендерсонвиль хоорайга төрүттүнген Билли Леон биле Бенни Лойд Макрери болган. Оларның кайызы-даа алды харлыынга чедир өске уруглардан ылгал чок өзүп келген. Оон улаануттаан соонда, семирип эгелээннер. 1978 чылдың ноябрьда Билли 337, а Бенни 328 килограмм болган. Оларның быктын куржалдыр хемчээли 2 метр ажа берген.

Халышкылар спортка ынак турганнар. Ылаңгыя мотоспортка. «Рестлинг» дээр хүрешке 349 килограмм деңзиге чедир категорияга хүрежип турганнар. Билли спорттан барган—1979 чылдың июль 13-те Канаданың Онтарио штатта Ниагара-фолс хоорайга болган маргылдаа үезинде мотоциклге өлген.

Хары угда дөрт кижи төрүттүнгеш, кырыыже чурттаан ийистер Адольф, Анна-Мария, Эмма болгаш Элизабет Оттманнар болган. Мюнхен чурттуг ол ийистер 1987 чылдың май 5-те боттарының 75-тээнин байырлап эрттиргеннер. Ооң соонда оларның дугайында дыңнадыг парлалгага көзүлбээн.

Үш кылдыр төрүттүнгеннерден узун назылыг болганнар АКШ-тың Массачусетс штаттың Фэйт, Элен болгаш Чарити эжишкилер болган. Олар 1868 чылдың март 27-де төрүттүнгеннер. Элен 1965 чылдың күскээр чок апарган.

Ийис кылдыр төрүттүнгеннер ийистерден эң узун назылыг болган эжишкилер Мэй биле Марджори Чавасси дулгуяктар. Олар 1886 чылдың август 29-та Англияның Оксфордка төрүттүнгеннер. Олар каш чыл бурунгаар боттарының 100 харлааның эрттирген, ам-даа чурттап чоруурлар.

Амгы үеде эң-не төлгүр ава 1925 чылда Чилиге төрүттүнген Леонтина Альбина-Эспиноса болуп турар. Ол 1981 чылда, 56 харлыында, бодунуң 55-ки уруун божаан. Хеймери ол болган. Өг-бүлениң (ынчаар чугаалаар чүве болза) эр ээзи Херардо Секунда Альбина мынчаар чугаалап турар: «Ам бистиң уругларывыстан 4 кижи олду, 11 кижи чер шимчээшкининден чок болду. Ол уругларывыстың болгаш арткан 40 уругларывыстың уругларын, оларның чамдыктарының уругларын көрүп чор бис».

Эйми база Элизабет Райт дээр англи ийистерниң төрүттүнген аразы 18 ай ылгалдыг болган. Чүге дээрге олар боттандыргаш, доңурган үреден төрүттүнгеннер.

Дөштерниң баштарындан тудуш төрүттүнген (ксипофаг дээр) ийистер делегейге сиам (төрүттүнген чериниң аайы-биле) ийистер деп нептерээн. Амгы Тайландыга 1811 чылда төрүттүнген ол Чанг биле Энг деп кыдат халышкылар, хөректери тудуш-даа болза Сара биле Аделаида угбашкылар-биле өгленип, чурттаалгазын аас-кежиктиг эрттиргеннер. Биргизи 10, а ийигизи 12 уруглуг болган. Олар 62 харлыында, аразы үш шак ылгалдыг өлүп калганнар.

Дөштериндeн тудуш төрүттүнген ийистерни аңгылаар кезиишкин 1952 чылдың декабрь 14-те чедиишкинниг болган. Ону АКШ-тың Огайо штатта Кливленд хоорайга кезер эмчи Джек Геллер боттандырган.

Ооргазы тудуш төрүттүнер ийистер (пигопаг) база тургулаар. Чижээлээрге 1950 чылдың январь 4-те ССРЭ-ге төрүттүнген Маша биле Даша угбашкылар, 1980 чылдың февраль 9-та АКШ-тың Соңгу Каролинада Форест-Сити хоорайга төрүттүнген Фонда Мишель биле Элейн Бивер болгаш оон-даа өске он-он кижилерни санап болур. Шуут шаг-төөгүде безин ынчаар төрүттүнген кижилер парлалгада демдеглеттинип арткан. Чижээлээрге, 1490 чылда Глазго чоогунга төрүттүнген «шотланд халышкылар». Олар 28 харлыында мөчээннер. Арта, бирээзи бирээзинден беш хонук соннаан. Ол беш хонук дургузунда дириг артканы өлүг эжин, адырлыр арга бар эвес, ооргазынга чүктеп алгаш, дембээреп, уёлап-човууртап, алгырып-кышкырып чоруп турган.

Тудуш төрүттүнгеш, тудуш чурттап келген ийистер база хөй. 1949 чылда Америкага төрүттүнген Ивонна биле Иветта Джоун угбашкылар тудуш баштарын аңгыландыр кестирериндeн ойталааннар.

1946 чылдың апрель 22-де Бразилияның Бакакан хоорайга хары угда 10 уруг (2 оол, 8 кыс) төрүттүнген. 1924 чылда Испанияга, 1936 чылда Кыдатка база ындыг таварылгалар болгулаан.

Римге эмчи Дженаро Монтанино 35 харлыг аваның иштинден кезер арга-биле 10 оол биле 5 кысты ужулган. Ол ону эмчи шинчилгезиниң түңнелинде, 1971 чылдың июль 22-де, ынчаар кылыр ужурга таварышкан. Чүге дээрге ол ава хөй эм ишкен болган.

Австралияда Сидней хоорайның Хаан эмнелгезинге Джеральдина Бродрик 1971 чылдың июнь 13-те 5 оолду, 4 кысты божаан. Ийи оол өлүг үнген, а үшкүзү—чүгле 340 грамм деңзилиг—алды хонганда өлген.

Шри-Ланканың Коломбо хоорайга 27 харлыг Сюзанна Розенковиц хары угда 6 (3 оолду, 3 кысты) божаан. Оларның шуптузу менди өскен. 1974 чылдың январь 11-де Мурнуу Африка Республиканың Кейптаунга база алды уруг төрүттүнген. Оларның каттышкан деңзизи 10 килограмм 915 грамм болган. Итали Розанна Джианини 1980 чылдың январь 11-де 4 оолду, 2 кысты божаан. Олар шуптузу эки өзүп турар.

Эң-не аар деңзилиг 5 оол 1953 чылдың июнь 7-де Кыдатка, 1956 чылдың декабрь 30-де Индияга төрүттүнгүлээн. Бо ийи таварылганың кайызынга-даа уругларның нийти деңзизи 11 килограмм 350 грамм болгулаан.

Эң аар 4 кыс 1978 чылдың март 18-те Японияга төрүттүнген. Нийти деңзизи 10 килограмм 350 грамм болган. А 1968 чылдың октябрь 4-те Иранга төрүттүнген 2 оол биле 1 кыстың деңзизи 11 килограмм 960 грамм болган.

Итали Маддалена Граната (1839—1886) 15 уругну шуптузун үш-үштеп божаан.

Эң аар ийистерниң деңзизи 12 килограмм 590 грамм болган. Ол ийи уругну АКШ-тың Арканзас штатка Дж. Хаскин 1924 чылдың февраль 20-де божаан.

Эң-не дүрген божуушкун (эът аарып эгелээнден бээр) ийи минута болган. Ол таварылга 1977 чылдың март 21-де АКШ-тың Тенеси штатка болган. Аас-кежиктиг ава Джеймс Дак ынчан божаан үш оолдарын Брэдли, Кристофер, Кармон деп адап алган.

(«Техника — молодежи» сеткүүлден).

ЧАЙЛАГДА ОРКЕСТР

Юрий **КОСАРЬКОВТУҢ** фотозу.

сонуургактарга

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ КИЖИ БАРЫЛ?

Бүгү делегейде амгы үеде 5 миллиард 300 миллион ажыг кижи чурттап турар. Ынчаарга 11-12 чыл санында-ла 1 миллиард кижи немей өзүп турарын Каттышкан Нациялар Организациязының чурттакчы чон талазы-биле тускай комитеди дыңнаткан.

КНО-нуң эксперттериниң санап көргенин ёзугаар алырга, 2010 болгаш 2065 чылдарның аразында бистиң өртемчейивистиң чурттакчы чонунуң саны барык чаңгыс деңнелге доктаай бээр. Кижилерниң төрүттүнүп көвүдээри болгаш мөчүүрү ол үеде деңнежи бээр.

Делегейниң чурттакчы чонунуң саны ам дыка дүрген өзүп турар: чүгле эрткен чылын безин барык 100 миллион кижи немешкен. Бир эвес немей өзүлдениң амгы деңнели ол-ла хевээр турар болза, бо чүс чылдың төнчүзүнге чедир делегейге 6 миллиард 250 миллион кижи турар.

ЯПОНИЯДА СУГ КАМНАЛГАЗЫ

1990 чылдың чайынында, амгы бо хүннерде Японияның найысылалы Токио хоорайда, ооң хөй кудумчуларында бичии автобустар үргүлчү чоруп турар. Оларның кырында үн дыңзыдар аппараттарны дерээн. Ижер сугну камнаарынче чурттакчыларны кыйгырып турар. Ынчангаш сугну камнаар дээш шимчээшкин бүгү чуртта калбарган.

Ижер арыг сугну камналгалыг ажыглаар талазы-биле шыңгыы чурумну Тиба, Канагава, Сайтама можуларның бүгү девискээринде тургускан. Суг камнаарының чылдагаанын «Асахи» солун тайылбырлап бижээн. Японияның бүгү девискээринде хемнерниң суг деңнели бо чылын 2.3 метр чавызаан. Ынчангаш ижер арыг суг камналгазы дээш шыңгыы хемчеглер алдынып эгелээн чүве-дир.

ЭЛДЕПТИГ ШИМЭЭН

Швецияның бир хоорайында улуг бажыңның хөй саныыг чурттакчылары 46 хонукта орта удуп, дыштанып чадаан: моортай эткени ышкаш, шимээн үргүлчү дыңналыр болган. Полицейжилер болгаш өрт шериглери бүгү квартираларны, бажыңның дээвиирлерин, адаан 46 хүн үргүлчү көрүп, «моортайларны» тыппаан. Ынчаарга чаа одалга системазы моортай үнү ышкаш шимээнни үндүрүп турар болганын адактың сөөлүнде тодараткан. Одалга системазын эткен сөөлүнде чурттакчылар ам шөлээн удуп, дыштанган.

ЭҢ ЧИИК САМОЛЕТ

Чехословакияның найысылалы Прага хоорайда «Летов» деп завод бар. Янзы-бүрү маркалыг самолеттарны ол бүдүрүп турар. Чаңгыс пассажир олурар «ЛК-2» деп чаа самолетту ооң конструкторлары чогааткан, а бүдүрүлге цеги ындыг самолеттарны массалыы-биле кылып эгелээн. Автомашина бензини-биле ажылдаар моторлуг чаа самолеттуң деңзизи чүгле 147 килограмм. Ынчангаш ону делегейде эң чиик деңзилиг самолет деп специалистер санап турар. Бичии самолеттуң бензин савазынга куткан кывар чүүл-биле ол 200 километр хемчээлге ужар аргалыг.

ИВИ СОҢГУ ЧҮКТЕН КЕЛГЕН

Тоолчургу чугаа

Узун ак салы ырактан-на көскү, кудүгүр боттуг, мээни мындыг-ла болгай, уругларым, дээзиг эктин олбо талазынче чаяңнадып каап чоруур, кижээ уткужуп келгенде, думчуун борбак дошка дег кылдыр хуулдура каапкаш, бичии кыстыгыр карактарының одун кывыскаш, амырап чугааланыр, чымчак көрүштүг ол чаптанчыг, өөрзүрек кырганы бистиң Тожуда хөй кижи эки таныыр. Суурга көскүлениин кончуг, хөй чон чыылган черден белен чыдып каар эвес, кулугуруң. Хурал, оюн-концерт болурга, ынаала мурнунда сандайже чүткүүр (болганчок ээлептер ийин!), санал-онал бээр, айтырыглар салыр, адыш часкаарын утпас. Ам оон-биле таныжаал: Адыр-Кежиг суурнуң хоочун чурттакчызы 87 харлыг Байыржап Манзаревич Бараан-дыр.

Тоолай чылдыг бо кырган аңчы болгаш ивижи, Тожуга колхоз, совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи кижи чоннуң аас чогаалындан билир хире-чергези-биле чугаалап, ону чонунга дамчыдып бээриңден кажан-даа чажам деп чорбаан. Бо удаада Байыржап Бараан мону төөгээн:

«Бо иви малывыс Соңгу чүктен келген дээр чүве. Ону адам ашак төө каап органындан бичиимде-ле дыңнаан ийик мен. Белим хемниң Улуг-Белдиг деп черге үш халышкы «чер-чурт чемсуксун бээр чүве ийне» — дээш, чер дилеп базып-ла чорааннар-дыр. Бут базаргала, хая, хол дегзирге-ле, хая оран чүвен иргин. Халышкылар бир-ле улуг сарыг хаяга кээп үскен-дирлер. Ооң баарында чүзүн-баазын — чылыг, соок, бүлээн дээш кайгамчык элдеп суглар агып чытканын көрүп кааннар. Үш эрниң бирээзи черле хоочураан аарыглыг кижи болган чүве-дир. Оозу чүзүн сугнуң бирээзин ижип таарзыыгаш, хоочузун аңаа-ла экирти шаап алган.

Кады төрээннер оон чүзү боор, бугныыг черинге чалбарып тейлеп, оранынга эки сөзүн, изиг чүрээзи шаанга киир сөглээн-дирлер эвеспе оң. Амгы бо шагда болза Арыкшаан-Хаязы деп адаан ол черже улус шуут барбайн турарын билир мен. Солунна оран ийин.

Оон дугайы-даа канчаар, ам оон артык солун төөгүнү улай тоолдаптайынам. Адам черле чугаа коптарар кижи, оон дыңнааным, оозун ам-даа утпааным бо ийне. Демги эрлер ам: «аас-кежии ам-даа бар боор...» — дишкеш, ынайлап чорупканнар. Сарыг хаялар чарыынга баарга, шаараш мыйыстарлыг, содуйган чолдак кудуруктарлыг, боттары бичежек, аккуу чүвелер кылаштажып, чүзүн сугдан амырап ижип каап чорда, оларны хаяга чыгай сүрүп тургаш баглап алган дээр чүве. Иви деп чүве ол болган-дыр. Ону ол чүк Белим, Деңгис кижилери Соңгу чүктен укталып келген деп ынчан билгеннер. Иви деп адап алганы ол аал аңы соок черже-ле чүткүүр болган эвеспе. Шынында, соңгу чүктен-не соок болгай: сооктуң соогу оон кээр, хат-чаъс оон кээр. Бойдус чаны иви чаңынга деңнээни ол.

Ам чүү боор, ивини азырай бергеннер. Чедип алгаш эдертип чораш кээрге, ивизи шулуун деп оът чиир, чаш көкке база шымды, кужурга база ынак боорга, мынча дишкеннер: «бо чүвелериистиң чеми ол болду ыйнаан, ам ылап билдивис, боларлар биске өөренип бээри албан». Ол чугаа-соот шыынга четкен. Бо Тожунуң ол талазынга шаг-шаанда баштай тывылган иви өзүп чорза-чорза, чамдыызы сөөлүнде Тере-Хөл чүгүнче ашкаш, ол чериниң чонунуң малы апарганы ол чүве ыйнаан база...»

Шаандакыныӊ Белим, Деңгис сояннары, аңаа барып турлагжаан Бараан дээр улус иви тыпкан бис, ону азырап өөреткен бис деп ол төөгүзүн бир салгалдан өске салгалынче дамчыдып берип чораан чүве-дир.

Алексей НУГУУРАК.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

АВГУСТ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Кижи. Чер. Октаргай. 10.00 «Партнер». Коммерция медээлизи. 10.30 Иркутскиниң чурумалдары. 11.20 Телекөвүрүг «Москва—Мельбурн». 12.10 Уругларга фильм. «Пеппи Узун Ук. 1-ги сериязы. 13.15 «Дириг амытаннар оранында». 14.15 «XXI чүс чылда наркотиктер турбас». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага капсырылга. 16.00 «Кым кымыл». Президент Чевулелиниң кежигүннери киржир. 17.15 А. Барыкинниң концерти. 17.40 «Делегей панорамазы». 18.30 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсоннуң ужуралдары». 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ чазаанда. 21.40 «Кинопанорама». 23.10 Концерт. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Татар телевидение программазы. 9.00 «Чер дээш бистиң дүвүрелдивис», «Салгаашкын». Барымдаалыг фильм. 9.20 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литература дамчыдылгазы. 10.05 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Марафон» Барымдаалыг фильм. 10.30 Дагестан телевидениениң программазы. 11.35 «Өг-бүле». Телепрограмма. 12.35 Мульт-фильм. 12.45 «Планета». Делегей программазы. 13.30 «Совет Россия». Видеоканал. 16.15 «ХТК-90». Сезоннуң бирги ужуражылгыкыны. Одессаның Күрүне университединиң база Москваның даг институду биле Москваның каң болгаш холуксаалар институдунуң каттышкан командаларының ужуражылгызы. 17.55 «Марий Эл» ансамбльдың концерти. 18.45 Депшилге. Информация. Реклама. 19.15 Баскетбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. ССРЭ биле Канаданың шилиндек командалары. Чассарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.30 А. К. Толстой —«Федор Иоаннович хаан». Фильм-шии. 00.50 Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели. 01.05—02.30 Дүнеки сеанс. «Маскалыг, костюмнуг». Уран-чечен телефильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

КИНО

АВГУСТ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Мультсборник № 30-10-00, «109-й идет без остановок»** (Япония) 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 узаткан шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Белые волки» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды № 148 9.00, 12.20, **«Бриллиантовая рука»** 10.20, 13.40, 17.40, **«Красное золото»** 16 харга чедир. 15.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Поющая раковина»** (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Как три мушкетера»** (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: **«Колония Ланфиер»** (ССРЭ-ЧССР) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

* * *

Бай-Хаактың музыка школазынга пианист башкы, Хову-Аксының — аккордеонист Межегейниң — баянист, ыр башкызы, пианист, хөгжүм теориязының башкызы негеттинип турар. Ажылдаар күзелдиглерге чурттаар бажыңнарны бээр.

Ажылдаар күзелдиглер дараазында адрести ёзугаар келир: Бай-Хаак суур, культура килдизи, телефоннары 2-14-40, 2-14-45.

* * *

Кызылдың эмчи училищезинге вахтёрлар, ажыл-агый эргелекчизи, бот-тывыныгыр уран чүүл удуртукчузу, хеп эргелекчизи негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 2 «а», кадрлар килдизи, телефону 2-41-19.

* * *

Кызылдың дааранылга фабриказының Хову-Аксында болгаш Ак-Довуракта салбырларынга ажылдаар дааранычыларны, өөреникчи дааранычыларны чалап тур.

Ажылдаар күзелдиглер **Ак-Довурак хоорайның Чкалов кудумчузунда № 7 бажыңга, Хову-Аксының дааранылга цегинге келир.**

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжа амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 465.